

Herleven zullen uw doden

Bijbels spreken over leven en dood in de 21^e eeuw.

Jan van Luik

Eindscriptie voor het behalen van de Bachelor—Theologie
aan de Christelijke Hogeschool te Ede.

Student: Jan van Luik

Onder supervisie van : Dr. H.A. Bakker

Meelezer: drs. M. Rotman

Auteur:

Jan van Luik, Oesterstraat 13, 4691 KV Tholen

Augustus 2011

Voorwoord	5
Hoofdstuk 1 Inleiding en doelstelling	6
1.1 Inleiding	6
1.2 Vraagstelling	7
1.3 Methodologie	8
1.5 Beoogd resultaat	8
Hoofdstuk 2 Exegetische verkenningen rond leven en dood	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Spreken over de dood in de Tenach	10
2.2.1 Antropologisch spreken – <i>stof, geest en ziel</i>	10
2.2.2 Spreken over de dood - sterven en straffen	11
2.2.3 Spreken over de dood – <i>het graf en de Sj'ool</i>	12
2.2.5 Het eschaton – Opstanding!	14
2.2.7 Het eschaton in de Tenach	16
2.3 Spreken over ziel en lichaam in de Apocriefen van het OT	17
2.3.1 Inleiding	17
2.3.2 Makkabeeën	17
2.3.3 De Griekse wereld van het Oude en Nieuwe Testament	18
2.4 Spreken over het eschaton in het Nieuwe Testament	19
2.4.1 Inleiding	19
2.4.2 Jezus' spreken over <i>slapen</i> en <i>eeuwig leven</i>	19
2.4.3 Jezus' spreken over <i>dood</i> en <i>opstanding</i>	21
2.4.4 Handelingen en brieven – <i>Hij komt!</i>	22
2.4.5 Presentie van de doden	24
2.4.6 Paulus en Petrus - <i>Persoonlijke verwachting van het eschaton</i>	24
2.4.7 Samenvattend spreken over <i>het eschaton</i> in het NT	25
Hoofdstuk 3 Theologen in gesprek	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Berkhof - Christelijk Geloof	28
3.2.1 Mensleer en zondeleer	28
3.2.2 Waar zijn de doden?	28
3.2.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton	29
3.3 B. Wentsel – Dogmatiek	31
3.3.1 Mensleer en zondeleer	31
3.3.2 Waar zijn onze doden?	32
3.3.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton	33
3.4 Van de Beek – God doet recht	35
3.4.1 Inleiding	35
3.4.2 Waar zijn onze doden?	35
3.4.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton	37
3.5 Discussie	38
3.5.1 “Hoort de dood bij het leven?”	38
3.5.2 “Wat betekent het eschaton voor de onrechtvaardigen?”	40
3.6 Samenvatting en conclusies	43

Hoofdstuk 4	Samenvatting en conclusies	44
4.1	Beantwoording van de onderzoeksvragen	44
4.2	Aanbevelingen voor verder onderzoek	47
<i>Bijlage I</i>	<i>Literatuurlijst</i>	48

Voorwoord

Het is inmiddels zes jaar geleden dat mijn belangstelling voor dit onderdeel van de geloofsleer gewekt is. Onder leiding van Charles Melis, die samen met zijn vrouw in België actief is in het Koninkrijk van God bespraken we de inhoud van een seminar getiteld *“Hoe het onsterfelijkheidsgeloof binnendrong in de christelijke leer”*. Sindsdien heeft het onderwerp me niet meer losgelaten tot ik besloot het volledig uit te diepen. Deze scriptie is het resultaat.

Het heeft me vele hoofdbrekens gekost. Spreken over het lot van de doden betekent niet alleen het uitspreken van verantwoorde dogmatische woorden, maar vraagt ook inzicht in de vragen die leven rond het sterven van mensen. Er zijn veel geloofsuitspraken die door deze studie voor mij zijn gaan leven of die ik juist ben gaan waarderen.

Bij het vele lezen over de dood ben ik het leven extra gaan waarderen. Elke dag is een groot geschenk van God onze Schepper. De tijd die mij gegeven is, wil ik dan ook tot zijn eer en tot heil van anderen inzetten.

Ik ben me verder bewust geworden dat dogmatisch spreken soms mijlenver van de praktijk van het christenleven en de beleving van het geloof kunnen afstaan. Toch heb ik doorgezet, omdat de hoop voor het eschaton wel Christelijke hoop dient te zijn. Gericht op Christus Die de dood al overwonnen heeft. Maar daarbij ook bijbelse hoop, om ons te laten leiden door het spreken van de bijbel.

Het spreken over de toekomst stempelt het leven in het eschaton. Als Jezus spreekt *“Ik ben met u”* dan staat dit in het kader van de *verkondiging van het Evangelie aan alle schepselen*. Daarop is de toekomst en verschijning van onze God en Redder gericht. Hopen op de toekomst kan niet zonder verkondiging van het Evangelie.

Ik hoop dat deze studie tot een verlangen naar de Wederkomst van Christus leidt. Want dan zal volledig werkelijkheid worden wat we belijden: de wederopstanding van het vlees en het eeuwige leven.

Tholen, augustus 2011

Hoofdstuk 1 Inleiding en doelstelling

1.1 Inleiding

Als het apostolicum spreekt over de *‘vergeving der zonden, de wederopstanding des vlezes en een eeuwig leven’* wordt hiermee een sterke band tussen heden en toekomst gesmeed. De vergiving der zonden die in het heden ontvangen wordt, krijgt de bekroning bij de wederopstanding, als voor aller oog de rechtvaardigen hun beloning ontvangen. Dit is de opmaat voor het eeuwige leven.

Alleen de dood maakt nog scheiding tussen *de vergiving* en *het eeuwige leven*. Of maakt de dood dit juist mogelijk? Dat is in het kort de vraag waar deze scriptie om draait. We spreken dan over de menselijke existentie tussen dood en opstanding. De tijd waarin het eschaton voor de gestorvene al realiteit is, maar de *schepping met reikhalzend verlangen verwacht het openbaar worden van de kinderen van God*¹.

Eeuwenlang is in de theologie gesproken over de *onsterfelijke* ziel als de drager van de identiteit. De ziel die de lichamelijke dood overleeft en zich in de opstanding weer met het lichaam verenigt. Toch zijn hier diverse vragen over te stellen:

- Spreekt de Bijbel over een lichaam met een zelfstandige ziel?
- En als de ziel in de hemel is, wat hebben we in de opstanding nog te verwachten?
- Is het spreken over de ziel niet meer een filosofische dan een theologische constructie om iets onzegbaars weer te geven?
- En kan een ziel los van het lichaam bestaan?

In deze verkenning onderzoek ik de bijbelse en theologische noties van het eschaton onder de werktitel *“Herleven zullen uw doden - Bijbels spreken over lichaam en ziel in het eschaton”*.

Regelmatig heb ik mezelf gedurende het onderzoek afgevraagd of het geen verloren tijd is om mezelf met zo’n dogmatisch ingewikkeld en pastoraal gevoelig thema bezig te houden. Toch heb ik diverse overwegingen om door te zetten met dit onderzoek.

Allereerst rust op het spreken over de dood allang geen taboe meer; zelfs werd in 2003 een Boekenweek gewijd aan dit thema.² Naast de gedachte dat het ‘met de dood over is’, zijn er velen die hopen op een voortleven in of na de dood. Met de terugkeer van het moderne heidendom is de belangstelling voor necromantie toegenomen, die in de kerstening van Europa eeuwenlang was teruggedrongen. In diverse films, games en magazines wordt het omgaan met doden als werkelijkheid ervaren en zodoende gepromoot. De dood lijkt geen vijand meer, maar eerder een vriend die omhelsd wordt in de mogelijkheden van euthanasie. Daarnaast getuigen de toegenomen rituelen rond de begrafenis, crematie of andere vormen van lijkbezorging van een gemakkelijke omgang met de dood. Deze ontwikkeling gaat ook christenen niet voorbij.

Vervolgens is het wereldbeeld aan verandering onderhevig. Elk tijdperk roept nieuwe vragen op en vraagt om nieuwe antwoorden. Het tijdperk van de ruimtevaart roept om vernieuwd spreken over de existentie van de hemel. En de ontwikkelingen in de medische wetenschap ontrafelen de geheimen van het menselijk lichaam en de geest; de geest van de mens wordt steeds meer als een stoffelijk deel van het lichaam gezien.³ Toegenomen onderzoek naar *bijna-dood-ervaringen* werpt nieuw licht op de wisselwerking tussen lichaam en geest en lijkt een zelfstandige functie van de geest te promoten. In al

¹ Naar Romeinen 8:18

² Diverse websites presenteren deze visie. Onder meer <http://www.rnld.com/> belangrijke thema’s zijn hierbij contact zoeken met overleden voorouders. Aart Mak wijst erop dat de dood geen taboe meer is en verwijst naar het thema van de Nederlandse Boekenweek 2003 met als thema ‘leven en dood in de letteren’ onder het motto STYX.

³ Men leze Dick Swaabs’ *‘Wij zijn ons brein’* 2010

deze ontwikkelingen blijft de mens nieuwsgierig zoeken naar zijn herkomst, zijn wezen en zijn bestemming. Het spreken over de bijbelse antropologie wordt in dit licht gezien uiterst actueel: er is immers *niets nieuws onder de zon*.

Tenslotte vraagt iedere tijd en omstandigheid om een hernieuwde verantwoording van het geloof. Zo hebben de ontwikkelingen in de 20^e eeuw samen met de toegenomen secularisatie van Europa geleid tot hernieuwde inzichten en tot een hernieuwde verantwoording van ons geloof.⁴ Daarbij hebben de veranderde levensomstandigheden met de toegenomen welvaart in het westen het *goede van de schepping* en *van het leven* voor het voetlicht geplaatst. Deze positieve ervaringen met het aardse leven leiden vervolgens tot een herwaardering van een nieuwe aarde, mogelijk minder discontinue dan eerder gedacht. Nu christenen in een minderheidspositie gedrongen worden, verlangt men ook van hen een vernieuwd spreken over de christelijke hoop.

Wanneer we spreken over de dood, doen we dit met bovenstaande overwegingen in het achterhoofd. Staan rond een sterfbed roept vragen op en de laatste woorden van stervenden zijn uiterst teer. Wanneer boven een rouwkaart gesproken wordt over *‘de hoop van het eeuwige leven’* en *‘het ingaan in de rust’*, spreekt hiermee de verwachting van de nabestaanden dat de gestorvene nu *bij God in de hemel is*. We spreken hiermee over de persoonlijke verwachting van wat komt: *het eschaton*. De laatste eer die aan het lichaam – (of: is dit de persoon zelf?) – gegeven wordt, laat ook zien hoe kwetsbaar en broos de mens uiteindelijk is. *Vergaan tot stof* of *bevorderd tot heerlijkheid* – een paradox of een sprong in het geloof? Spreken over de dood vraagt daarom de nodige voorzichtigheid. Ik ben me ervan bewust me hiermee op glad ijs te bewegen. Voor alles wil ik de hoopvolle verwachting van christenen voor het voetlicht halen. Hebben we iets te verwachten – en wat mogen we dan verwachten?

Met deze vragen en overwegingen ga ik aan de slag om het spreken van de Schrift rond deze belijdenissen helder te krijgen. Daarbij zie ik de Schrift als Gods openbaring, uniek in de wereld en richtinggevend voor ons geloof, of zoals Paulus verwoordt: *“Heel de Schrift is door God ingegeven en is nuttig om daarmee te onderwijzen, te weerleggen, te verbeteren en op te voeden in de rechtvaardigheid, opdat de mens die God toebehoort, volmaakt zou zijn, tot elk goed werk volkomen toegerust.”*⁵

1.2 Vraagstelling

Aangezien ik niet de eerste ben die over deze materie onderzoek doe, kies ik ervoor onderzoek te doen naar de receptie van het bijbelse spreken over het eschaton in de gereformeerde dogmatiek. Hierdoor dwing ik mezelf zowel Bijbels exegetisch als Bijbels theologisch gedegen onderzoek te doen. Het moge duidelijk zijn dat mijn eerste doel niet het pastoraat aan stervenden betreft, maar het Bijbels getuigenis over de christelijke hoop te hervinden en te herwaarderen voor deze tijd.

Ik beperk me hierbij tot het spreken over de verhouding tussen ziel en lichaam in de persoonlijkheid, aangezien de *ziel* als zowel filosofisch als theologisch als zelfstandig subject is besproken. Vervolgens kies ik ervoor om Nederlandse theologen uit de 20^e en 21^e eeuw te bespreken, omdat zij staan op de belijdenissen van eeuwenlang.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook:

“Hoe wordt het Bijbels spreken over lichaam en ziel in het eschaton verwerkt in de geloofsleer van Berkhof, Wentzel en Van de Beek?”

Ik zoek dit uit aan de hand van drie deelvragen.

⁴ Een mooi voorbeeld hiervan is het hervinden van de blijvende beloften voor Israël, die jarenlang door de streeptheologie zijn onderschat.

⁵ 2 Timotheus 3:16,17

1. Hoe spreekt de Schrift over lichaam en ziel en de verwachting van de gelovige in en over de dood heen?
2. Op welke wijze verwerken de theologen Berkhof, Wentsel en Van de Beek de Bijbeltheologische gegevens in hun eschatologie?
3. Hoe kan de verwachting van de kerk als basis dienen voor een persoonlijk uitzien naar het eschaton?

1.3 Methodologie

Voordat ik de genoemde theologen aan het woord laat, onderzoek ik in hoofdstuk 2 de Bijbelse gegevens m.b.t. het spreken over de dood en de verwachting van de gelovige. Daarbij wordt het spreken van de Tenach en het Evangelie afzonderlijk besproken. Om deze vraag te beantwoorden, onderzoek ik zoveel mogelijk alle verhalen en uitspraken die spreken over lichaam&ziel, geest&leven, dood&graf en opstanding&eeuwig leven. Daarbij onderzoek ik de contexten waarin gesproken wordt over het sterven, het bij Christus zijn, de hemel en de hel, de opstanding en het oordeel.

Vervolgens onderzoek ik de receptie van dit spreken over de bestemming van de mens in de gereformeerde dogmatiek van de afgelopen decennia. Hierbij doe ik onderzoek in het werk van Nederlandse theologen. De keuze voor de genoemde theologen vraagt enige uitleg. Alle drie de theologen publiceerden hun werken in het Nederlandse taalgebied en laten daarmee zien dat ook een klein taalgebied groot genoeg is om verantwoord theologisch werk te leveren. .

Bij de bespreking van deze theologen maak ik gebruik van *Christelijk Geloof* van dr. H. Berkhof⁶ dat verschenen is in 1973. Van dr. B. Wentsel maak ik gebruik van twee delen uit zijn dogmatiek, namelijk deel 3A '*God en mens verzoend*'⁷ en deel 4C '*De Kerk en de laatste dingen*'⁸, verschenen resp. in 1987 en 1998. Tenslotte het in 2008 verschenen werk '*God doet recht*'⁹ van dr. A. van de Beek. Bij alle drie de auteurs onderzoek ik hun afwegingen in het spreken over lichaam en ziel in het eschaton.

Het onderzoek raakt namelijk niet alleen de eschatologie, maar ook de antropologie en de christologie. Het gevolg hiervan is dat op diverse plaatsen in de geloofsleer onderdelen van het onderwerp te vinden zijn. Zo schrijft dr. Wentsel in het deel over de verzoening over de verhouding tussen ziel en lichaam, maar ook in het deel over de toekomst. Dit maakt het onderwerp boeiend, maar tegelijk ook breed. In deze breedte hoop ik de hoofdvraag in het oog te houden, waarbij de deelvragen mijn bakens zijn.

Bijbelteksten worden geciteerd uit de Herziene Statenvertaling (2010), tenzij anders vermeld.

1.5 Beoogd resultaat

Allereerst bied ik met dit onderzoek een overzicht van het Bijbels spreken over de ziel van de mens en de plaats van de doden met betrekking tot het eschaton. Vervolgens wordt duidelijk hoe dit Bijbelse spreken ingang vindt in onze tijd en vruchtbaar gemaakt kan worden in prediking en belijden van ons geloof. Ook hoop ik te ontdekken hoe de hoop van de apostelen onze hoop kan zijn. Zij hebben namelijk joden en Grieken bereikt met het evangelie van de Gekruisigde en Opgestane. Ik hoop dat in de evangelieverkonding in de 21^e eeuw zowel gelovigen als ongelovigen voor het eerst of opnieuw deze krachtige hoop op de toekomst leren kennen in de *vergeving der zonden, wederopstanding des vleses en het eeuwige leven*.

Christenen kunnen hoopvol uitzien naar de toekomst: "Herleven zullen uw doden..." In deze verwachting ga ik aan de slag.

Jan van Luik

⁶ Berkhof, dr. H. *Christelijk Geloof* Nijkerk: Uitg. G.F. Callenbach N.V, 1973

⁷ Wentsel, dr. B *God en mens verzoend* in: Dogmatiek deel 3a. Kampen: Kok, 1998

⁸ Wentsel, dr. B *De kerk en de laatste dingen* in: Dogmatiek, deel 4c. Kampen: Kok, 1998

⁹ Beek, dr. A van de *God doet recht – eschatologie als christologie* Zoetermeer: uitgeverij Meinema, 2008

Hoofdstuk 2 Exegetische verkenningen rond leven en dood

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is gewijd aan mijn exegetisch onderzoek naar het spreken van de Schrift over de dood van de mens. Hierbij kan ik niet voorbijgaan aan de antropologie en eschatologie zoals die in de Schrift tot ons komt. Ik beschouw de Schrift als Godsopenbaring binnen de context van Israël als volk van Abraham. Aan deze specifieke context heeft God zich gebonden in zijn spreken over leven en dood. Met deze visie op de Bijbel sluit ik aan bij de schriftvisie van de Reformatie die vier waarden aan de Schrift toekent: gezag, duidelijkheid, genoegzaamheid en noodzakelijkheid.¹⁰ Deze geven aanleiding om de Schrift niet slechts als gesprekspartner, maar als hoogste rechter te beschouwen.¹¹

In paragraaf 2.2 volgt allereerst het spreken over de dood in de Tenach.¹² We zien hoe de Thora spreekt over de schepping en de dood van de mens, aangezien de hele schrift teruggegrepen wordt op de antropologie zoals die in de Thora verwoord is. Dit geldt vervolgens ook van het spreken over de dood, het sterven, het graf en het rijk van de dood. Achtereenvolgens spreken we over het lichaam als *stof en geest* (2.2.1) over de dood als *sterven en straffen* (2.2.2) en de plaats van de doden in *het graf, de dood en het dodenrijk* (2.2.3). Hier citeer ik voor wat betreft de *chetoebiem* uit de boeken Job en Psalmen en de voor wat betreft de *nebiem* uit Jesaja en Daniël.

In paragraaf 2.3 volgt een korte beschrijving van teksten die in de Helleense tijd geschreven zijn. Paragraaf 2.4 beschrijft het spreken van het Nieuwe testament, waarbij de sterke samenhang met de Tenach benadrukt wordt. In grote lijnen wordt de boodschap uit de brieven aan de Romeinen, Korinthe en Hebreeëen voor het voetlicht gebracht.

¹⁰ Niet alleen de gereformeerde kerken erkennen deze vier, ook evangelicalen erkennen deze kenmerken van het Sola Scriptura. Zie hiervoor “*De onfeilbaarheid en interpretatie van de Bijbel – verklaringen van Chicago*”, opgenomen in: Patrick Nullens (ed.) *Dicht bij de Bijbel*, Leuven: 1997

¹¹ Zo schrijft dr. J. Hoek “*De bijbel behoort in kerk en theologie immers nog altijd te gelden als ‘summus iudex controversiarum’, de hoogste rechter om in controversen uitspraak te doen.*” in: *De dood hoort er niet bij*, Apeldoorn: 1983

¹² TeNaCh verwijst naar de driedeling van de joodse schrift: tora (wet), nebiem (profeten) en chetoebiem (geschriften).

2.2 Spreken over de dood in de Tenach

Gen 2:7a –

Gen 2:7b –

2.2.1 Antropologisch spreken – stof, geest en ziel

Mens uit de aarde

Volgens het scheppingsbericht van Genesis 1 en 2 is het lichaam van de mens (*ha'adam*) gebouwd uit stof van de aarde (*'adama*). Wanneer God zijn geest (*ruach*) daarin blaast, komt de mens tot leven en is daarmee een *levende ziel*.¹³

Het woord *ruach* staat voor zowel *wind* als *adem*, zoals in de eerste verzen van de Thora luidt: de *ruach* van God zweefde over de wateren. Met dit scheppingsbericht van de mens wordt de afhankelijkheid van de mens tegenover God benadrukt.¹⁴

Wanneer over de ziel (*nefesj*) gesproken wordt, houdt het meestal sterk verband met de adem en de organen die hierbij betrokken zijn, zoals de keel en de hals.¹⁵ Een *benauwde ziel* zou dan letterlijk wijzen op *ademnood* hebben, met *angst*, wanneer de keel dichtgeknepen is. In dit veld moeten we het woord שָׁנָה plaatsen.¹⁶ Op deze wijze heeft het spreken over de 'ziel' concrete antropologische kenmerken. Ziel wordt regelmatig gebezigd als *pars-pro-toto* voor het *leven*.¹⁷ Wanneer het over sterven en de dood gaat, wordt gesproken over *het doden van een ziel*.¹⁸ Maar evengoed kan gesproken worden over een dode ziel, waarbij "*ein verstorbene Person*" beduidt wordt "*ein totes Individuum, eine Leiche*."¹⁹ En als een dichter zichzelf toespreekt "*Ik zeg tot mijn ziel*" wordt feitelijk bedoeld: "*Ik zeg tot mijzelf*."²⁰

Naast het spreken over de geest (*ruach*) die God geeft, wordt ook het woord adem (*nes'ma*) gebruikt. De adem geeft leven aan de mens; rusten is dan ook *op adem komen*. Wanneer mensen sterven, neemt God de *adem weg en zij keren tot stof* (ps. 104: 29). Zo meldt Jesaja in 42:5 dat God de *mensen de adem geeft en de geest* en Job spreekt over de *adem ... die hem tot leven bracht* (33:4). Het zou goed zijn als we ons bewust zijn van deze wederkerigheid in het spreken over God en mens – we zijn elke ademtocht afhankelijk van onze Schepper en Onderhouder.

¹³ Wolff spreekt hier in zijn '*Anthropologie des Alten Testaments*' over een wisselwerking in het spreken over de mens en de akker. Hij merkt hierbij op; "*Auch diese Beziehung (nl tussen mens-adam en akker-damah) ist durch Jahwe gesetzt. Sie eist eine dreifache. Der Mensch ist aus der Ackererde erschaffen, er hat die Ackererde zu bearbeiten, und er kehrt in seinem Tode zur Ackererde zurück.*" (Wolff, 2010: 146)

¹⁴ deze adem van God komt van Hem en keert tot Hem weer. Alle menselijk leven is afhankelijk van de geest van God. In het OT leefde men sterk in de verwachting dat God letterlijk je de adem in de longen geeft.

¹⁵ Met name Hans Walter Wolff heeft hier uitgebreide studie naar verricht; ik citeer uit de heruitgave van zijn *Anthropologie des Alten Testaments – mit zwei Anhängen neu herausgegeben von Bernd Janowski* Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010

¹⁶ Wolff, 2010: 146 Hij voegt hier aan toe: "*So sehen wir vor allem den Menschen als das einzelne Lebewesen gekennzeichnet, das das Leben weder aus sich selbst gewonnen noch erhalten kann, sondern das in vitalem Begehren auf Lebensaus ist, wie das die Kehle als Organ der Nahrungsaufnahme und des Atmens und der Hals als der besonders gefährdete Körperteil verdeutlichen.*"

¹⁷ Dit wordt duidelijk als we het voorkomen van het woord *ziel* rubriceren. In de BHS komt het woord *nefesj* 755x voor, wat in concordaten Statenvertaling 640x vertaald is met *ziel*, in de HSV nog 351x en in de HSV nog 116x, waarbij de laatstgenoemde het voornamelijk gebruikt in zegswijzen als *hart en ziel*. Het woord *nefesj* wordt in de LXX vertaald met *psychè*.

¹⁸ Opmerkelijk genoeg wordt *nepesj* evengoed gebruikt wanneer een 'dood lichaam' bedoeld wordt. Hieruit blijkt hoezeer de ziel als de kern van het leven verbonden is met het lichaam. Er is dan sprake van *pars par proto*: de ziel is de mens als geheel.

¹⁹ Wolff, 2010: 50

In het psalmenboek wordt in diverse gedichten gesproken over de ziel en het lichaam, zoals in psalm 62:2 *“Mijn ziel dorst naar U, mijn lichaam verlangt naar U in een dor land, dor en dorstig, zonder water.”* Hier wordt het verlangen van de ziel gelijkgesteld met het verlangen van het lichaam naar water. En in psalm 84:3 schrijft David *“Mijn ziel verlangt, ja, bezwijkt zelfs van verlangen naar de voorhoven van de HEERE; mijn hart en mijn lichaam roepen het uit tot de levende God.”* We herkennen hier synoniem spreken over de geestelijke en lichamelijke gesteldheid in dichterlijke taal.

Het spreken over ziel en lichaam is hier zodanig op elkaar betrokken, dat moeilijk onderscheid kan worden gemaakt tussen een stoffelijk en geestelijk deel, of sterfelijke en onsterfelijke. Ook in de huidige medische praktijk wordt de samenhang tussen psyche en lichaam herontdekt – wat ruimte biedt voor de eenheid van lichaam en geest.²¹

Mens op de aarde

Een ander belangrijk aspect van de antropologie zoals uit de Thora tot ons komt, is de afstand tussen God en mens: de hemel is woonplaats van God - de aarde die van de mens. De mens mag deze levensruimte en –tijd gebruiken om God te loven. In het verhaal rond het levenseinde van Hizkia herkennen we dit verlangen om te leven.

*Immers, het graf zal U niet loven, /de dood U niet prijzen; wie in de kuil neerdalen, / zullen op Uw waarheid niet hopen. De levende, de levende, die zal U loven, / zoals ik vandaag. De vader zal zijn kinderen / met Uw waarheid bekendmaken.*²²

Ook psalm 115 onderstreept deze belijdenis:

“De hemel, de hemel is van de HEERE / maar de aarde heeft Hij aan de mensenkinderen gegeven. De doden zullen de HEERE niet prijzen / evenmin al wie in de stilte neergedaald zijn. Maar wij zullen de HEERE loven / van nu aan tot in eeuwigheid.

Deze gerichtheid op het aardse leven met God vinden we nadrukkelijk terug in de Tenach. Het leven op aarde is de plaats waar God zich laat kennen, waar Hij geprezen is, en de dood maakt daar een onverbiddelijk einde aan. Deze nadruk op het aardse leven schept ruimte voor de verwachting van de herleving van de doden en een nieuw bestaan op een nieuwe aarde.²³

2.2.2 Spreken over de dood - sterven en straffen

Zoals over de schepping van de mens gesproken wordt met het oog op het leven, wordt dezelfde taal gesproken met het oog op de dood. De dood is een macht die verschrikt en het einde van het aardse leven inluidt. Het wonder van de schepping wordt omgekeerd: God trekt zijn geest in en de mens keert terug tot stof. Zo spreekt de schrift over Sara's dood, in Genesis 35:18 *וַיֵּצֵא אֱלֹהִים אֶת נְשָׁמָתָהּ וַיָּמָת וַיִּקְבְּרֶיהָ בְּבֵית לָחַם* – haar ziel ging uit en zij stierf. Het eerste wordt verklaard door het tweede. Sterven is het uitgaan van de ziel en dit lijkt overeen te komen met het voorgaande: *de geest geven*.

Deze antithese uit de Thora wordt ook gebezigd in de Chetoebiem. Allereerst in het boek Job:

*Als Hij Zijn hart tegen de mens zou richten,
diens geest en diens adem tot Zich zou verzamelen,*

²¹ Diverse websites vragen aandacht voor de psychosomatische therapieën. Dit wordt enerzijds gevoed door de invloeden uit de oosterse denken, waar de samenhang tussen lichaam en geest al langer benadrukt wordt. Door de eeuwenlange scheiding tussen ziel en lichaam in het westerse denken is hier lange tijd geen aandacht voor geweest. Aan de andere kant komt ook door de toegenomen stress in het leven aandacht voor de samenhang tussen geestelijke druk en lichamelijke klachten.

²² Jesaja 38:18,19

²³ Naast deze verwachting van de opstanding lijken enkele psalmen ruimte te geven voor een verwachting van een reis naar de hemel. Als David verzucht *“Want U zult mijn ziel in het graf niet verlaten, U laat niet toe dat Uw Heilige ontbinding ziet.”*, dan wordt veelal gebruikt als ‘bewijs’ dat de doden bij God zijn. Echter, het wordt duidelijk uit de context dat David verlangt naar het leven met de Here op aarde, als hij zegt: *“Ik stel mij de HERE bestendig voor ogen; omdat Hij aan mijn rechterhand staat, wankel ik niet.”* (Ps 16: 8, NBG '51). Evenzo spreekt Petrus deze gedachte tegen in Handeling 2 als hij opmerkt dat *David niet opgevaren is ten hemel, want zijn graf is hier*. (Handelingen 2: 29).

*dan zou alle vlees tegelijk de geest geven,
en de mens zou tot stof terugkeren. Job 34:14, 15*

Ook in het loflied op de schepping, Psalm 104 vinden we deze antithese met de schepping (vs29)

*Verbergt U Uw aangezicht, zij worden door schrik overmand,
neemt U hun adem weg, zij geven de geest en keren terug tot hun stof.*

De antithese met de schepping wordt ook zichtbaar in Job 33:4 *De Geest van God heeft mij gemaakt, en de adem van de Almachtige heeft mij levend gemaakt*, terwijl in Job 4:9 staat dat door diezelfde adem de onrechtvaardigen vernietigd worden. *“Door de adem van God komen zij om, en door het blazen van Zijn neus worden zij vernietigd.”*

Ook de dichtelijke boeken van Salomo spreken op dezelfde wijze over de dood. Prediker spreekt zowel van de *terugkeer naar het stof* (3:20) en daarbij wordt de notie genoemd dat *“de geest terugkeert tot God die hem gegeven heeft. (12:7)* Vervolgens roept Prediker de vraag op waar de geest van de mens is.

*“Wie merkt op dat de adem van de mensenkinderen naar boven stijgt
en de adem van de dieren naar beneden daalt naar de aarde?” (3:21)*

Hierover schrijft ook Van Genderen *“We horen in het Oude Testament niet, dat de ziel van de mens bij zijn dood voortbestaat. De mens wordt als een eenheid gezien en deze mens sterft.”*²⁴

Deze omkering van de schepping wordt in de hele Schrift duidelijk als straf aangemerkt. God spreekt tot Adam: *“want op de dag dat u daarvan eet, zult u zeker sterven.”*²⁵ In het Hebreeuws worden hier twee woorden gebruikt ‘*mot tamoet*’, afgeleid van dezelfde stam: *mwt*. Letterlijk staat er dan *jij zult stervende sterven*, of: *de dood sterven*. “Sterven en de dood hoort niet bij het oorspronkelijke doel van de schepping. *Hij behoort niet bij de goede schepping van God. De dood heeft alles met de zonde te maken.*²⁶ In de bespreking van het Nieuwe Testament zien we deze relatie terug. De dood is en blijft een straf en een vijand die pas definitief verslagen blijkt in het eind van de tijd.

We concluderen uit het spreken over de dood in de Tenach dat de *dood het terugkeren tot de aarde* is. Met het begraven worden keert het lichaam weer tot het stof waaruit het genomen is. De geest van de mens is hier letterlijk de adem die God de Heere bij de schepping de mens heeft ingeblazen.²⁷ Het is een straf en een vloek na de zondeval dat de mens sterft. Het verstoort ernstig het doel van God met de mens.

2.2.3 Spreken over de dood –het grafen de Sje’ool

(G 25:8) :

²⁴ Genderen, 1999²: 28 Tegelijk schrijft hij op een andere plaats dat het niet anders kan of de existentie van de mens keert tot God – dit heeft bij hem sterk te maken met de pastorale noties rond de continuïteit van de verbondsrelatie.

²⁵ De slang echter verzekerd met dezelfde zinswending: *op de dag dat u daarvan eet, uw ogen geopend zullen worden en dat u als God zult zijn, goed en kwaad kennend.* (Gen. 3:5)

²⁶ prof. dr. J. van Genderen, *De Bijbel en de Toekomst*, p. 24

²⁷ Met deze visie op het leven staat het joods-christelijk spreken over de ziel in contrast met het Griekse denken van de 6^e en 5^e eeuw voor Christus. Met name het dualistisch spreken over lichaam (stof) en de ziel (eeuwige substantie) dat gevoed is door Plato staat haaks op de positieve waardering van het lichamelijke, door God gewilde en gevormde leven op aarde. Aristoteles past dit denken enigszins aan. In *Eudemus* verdedigt hij het standpunt dat het beste wat mensen kan overkomen de dood is, wanneer hun ziel zich scheidt van het lichaam, dat zijn graf geworden is.²⁷ Ook Calvijn spreekt hierover

Uitgebreider gaat hij in op de menselijke ziel in *De Anima*, dat handelt over de ziel. De ziel is volgens hem *de vorm van het levend wezen die tot uitdrukking komt in het lichamelijke*. Hij vat de ziel op *als een verbinding van vermogens of functies... De ziel is voor het lichaam, wat het zicht is voor het oog.*²⁷, namelijk *de ware aard van het ding.*²⁷

De geest geven

Na deze uitgebreide introductie over leven en dood, richten we ons op de vraag 'Waar blijft de mens na zijn dood?' Een steeds terugkerend refrein bij de dood van veel heiligen herkennen we in de Thora rond het sterven van Abraham: *"Toen gaf Abraham de geest en stierf in goede ouderdom, oud en van het leven verzadigd, en hij werd met zijn voorgeslacht verenigd."* (Gen.25:8) Letterlijk staan er twee werkwoorden *wajagwa'* *wajjaamaat* met dezelfde stam. Die vertaald worden met 'gaf de geest' en 'stierf'. Merrill wijst erop dat het woord een scherpe onderklank heeft, die wijst op bezwijken²⁸.

Tot zijn volken verzameld

Vervolgens wordt gesproken over 'tot zijn volken verzameld' (SV) of 'met zijn voorgeslacht verenigd' (HSV). M. Henry tekent hierbij aan *'Death gathers us to our people. Those that are our people while we live, whether the people of God or the children of this world, are the people to whom death will gather us.'*²⁹ De NBV kiest er voor om deze zegswijze te vertalen met 'sterven'. Toch is het goed om de Hebreeuwse zegswijze te blijven herkennen: achter de zegswijze van het *verzameld worden* klinkt een belijdenis over de dood: het is gaan de *weg van alle vlees*.

Familiegraf

Het spreken over de vereniging met het voorgeslacht wordt zichtbaar duidelijk wanneer men bijgezet wordt in een familiegraf. Bijgezet worden bij de vaderen garandeert een opstaan met de familie.³⁰ Over familiegraven schrijft K.A. Smelik: *"Zodra het lichaam tot een geraamte was vergaan, werden de beenderen verzameld en in een opbergruimte gelegd, die onder de banken was uitgehakt. Zo werd men letterlijk tot de vaderen vergaderd: de eigen botten kwamen op die van de voorouders te liggen."*³¹

Doden horen lichamelijk bij elkaar, daarop wijst het familiegraf. Doden horen ook geestelijk bij elkaar, als zij die de geest gegeven hebben, worden bewaard bij hun voorgeslacht, de doden.

In 2 Samuel 12:23 spreekt David over zijn gestorven zoon *"Maar nu is het dood; waarom zou ik nu vasten? Zal ik hem nog terug kunnen halen? Ik zal wel naar hem toe gaan, maar hij zal niet bij mij terugkomen."* Matthew Henry vermeldt de reden waarom David niet meer bidt: *"Those that are dead are out of the reach of prayer; nor can our tears profit them."* Tot hem gaan wijst op ieders weg naar het graf³².

Uiteindelijk blijft het graf een troosteloze plaats; de lofprijzing aan de HEERE weerklinkt er niet. Diverse dichters verzuchten:

"Wie zal u loven in het graf" (Ps. 6:6)

"Zou U wonderen doen aan de doden? Of zouden gestorvenen opstaan en U loven? Sela Zou er van Uw goedertierenheid in het graf verteld worden, van Uw trouw in het verderf? Zouden Uw wonderen bekend worden in de duisternis, Uw gerechtigheid in het land van vergetelheid?(ps. 88).

(Job 17:13)

Naast het spreken over het graf spreekt de Schrift ook over het rijk van de dood. Met name in de dichtelijke taal worden diverse woorden gebezigd om de plaats van duisternis en vergankelijkheid aan te duiden. In Job 17 ontdekken we dat er meerdere woorden synoniem staan voor het spreken over het graf:

Als ik wacht, zal het graf (she'ool) mijn huis zijn; in de duisternis zal ik mijn bed spreiden. Tot het graf (Sjachat) roep ik: U bent mijn vader! Tot de maden: Mijn moeder en mijn zuster! (Job 17:13/4).

²⁸ Aldus Eugene H.Merrill: *"Usually,however,thesuggestionis that of violent and/or untimely death'* in: W.A. van Gemeren *Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* Grand Rapids: Zondervan,1997, Volume 1, nr.1588, gw'

²⁹ Matthew Henry *Commentary on the whole bible* onder Gen 25:8 Later bij de dood van Jakob schrijft hij *'Note,if God's people be our people, death will gather us to them.'* (Gen 49:33)

³⁰ Toch kan men ook *met vrede in het graf* (2Kon. 13:21) gebracht worden, of zullen mensen zich *verheugen als zij het graf vinden* (Job 3:22), lettend op de moeiten van het leven.

³¹ K.A. Smelik in *De dood en de bijbel*, 2003, p. 28 Eerder schrijft hij (p.26): *" ... hij leeft voort in het nageslacht dat hij heeft voortgebracht. Het familiegraf is daarom heel belangrijk."*

³² aldus kanttekeningen op StV, alsook M. Henry.

In bovenstaand citaat wordt in duistere beelden de plaats van de doden vermeld als de *She'ool*. “*Sheool komt voor in parallelie met de Hebr. woorden voor graf, groeve, kuil, verderf, vertering en dood*” Dit etymologisch lastig te herleiden woord, komen we regelmatig tegen in samenhang met woorden als graf, kuil en verderf en ‘designates both the grave and the netherworld, particularly the latter.’³³ Daarop doelt ook het tweede woord *Sjachat* dat het beste vertaald kan worden met de kuil van vertering. De stam van het werkwoord *scht* houdt verband met het verterend oordeel van God. Beide woorden drukken dus de finaliteit en de ernst van de dood uit.

De hel en het ‘rijk van de dood’

Een opmerkelijke verschuiving heeft plaatsgevonden in het spreken over de hel. Dit wordt zichtbaar in het voorkomen van het woord *hel* als vertaling van *Sj'ool*. Vertaalde de SV dit nog 45x met *hel*, de HSV doet dit nog 21x, terwijl het in de NBV niet voorkomt. Deze verschillen kunnen gedeeltelijk verklaard worden door de keuze van vertalen met *graf* (NBV146x, HSV 164 x en SV 104x). Een voorbeeld kan dit duidelijk maken. In Num 16:33 worden de opstandelingen Dathan en Abiram met hun kinderen gestraft met een gruwelijke dood door levend in de afgrond te storten als de aarde zich opent. De SV kiest hier het gebruik van het woord ‘*hel*’, terwijl de NBG’51 kiest voor *dodenrijk* en de HSV voor *graf*. Duidelijk is in ieder geval waar zij heengegaan zijn: verzwolgen door de aarde.

Toch staan we hier voor een moeilijkheid: eeuwenlang is gesproken over de hel als de poel van het vuur. Met de huidige kennis over de samenstelling van de aarde en de hoge temperaturen van het magma kunnen we ons de plaats van het vuur indenken. Maar bedoelde de schrijver dit ook met de hel of het dodenrijk? Of hebben we ons eeuwenlang een verkeerde voorstelling van de hel gemaakt? Is dit dan het rijk van de dood of volgt er meer?

Wat in elk geval duidelijk wordt, is dat onrechtvaardigen verbannen worden uit het leven. Zij delen niet langer in de zegen van het aardse leven. En ook de troostrijke gemeenschap met de verbondsgod is verbroken. Opvallend genoeg heeft de LXX *Sj'ool* vertaald met *hades* en in de Vulgata met *Infernum*. Vuur wordt in de schrift veelal gebruikt in reinigende zin – dit is waarschijnlijk de reden dat eeuwenlang gespeeld is met de gedachte van een purgatorium of vagevuur.

Contact met de doden

Het contact met de doden is door God nadrukkelijk verboden in Deuteronomium 18. Hiermee wordt het religieuze gebruik van de Kanaänieten veroordeeld. Een zeer merkwaardig verhaal is dan rond Saul (zijn naam lijkt verdacht veel op *sheool*). Wanneer hij de geesten van doden raadpleegt, verschijnt een geest die zich uitgeeft voor Samuël. Hij spreekt: “*Morgen zullen u en uw zonen bij mij zijn*” (1 Sam 16:33). Was deze verschijning de persoon Samuël zelf?³⁴ Mij lijkt het duidelijk dat we hier te maken hebben met het werk van satan, die verleidt en liegt. Hij is erop uit om mensen de leugen voor te houden. Samuël kan onmogelijk spreken na zijn dood. Niet voor niets is het God zelf die dit ritueel verbiedt.³⁵ Jesaja spreekt zich hierover ook nadrukkelijk uit:

“*Raadpleeg de geesten van doden, en waarzeggers met hun gelispel en geprevel – zeg dan: Moet een volk zijn God niet raadplegen? Moet men voor de levenden de doden raadplegen?*”

De Enige die geraadpleegd mag worden is God en wie Hem verlaat zal het zonder Diens levensreddende macht moeten doen.

2.2.5 Het eschaton – Opstanding!

Overduidelijk is de hoop op de toekomst in de Tenach verbonden met de verwachting van de opstanding van de rechtvaardigen. Dit is duidelijk niet pas in het Nieuwe Testament opgekomen, maar een aspect van Gods openbaring in de Tenach. Deze voorstelling is zo realistisch dat het spreken over opstanding ook als beeldspraak gebruikt wordt door diverse profeten.

³³ Eugene H. Merrill *Sheool* in: W.A. van Gemeren (red), Dictionary of OT theology & exegesis.

³⁴ De vraag die speelt bij necromantie is: “Met wie wordt contact gelegd?” Juist ook in onze tijd geven mediums gedetailleerde informatie rond geesten van doden. Het is voor mij de vraag of we hier daadwerkelijk te maken hebben met de doden. Hun gedaante is namelijk vergaan, en een zichtbare herkenning lijkt me dan onmogelijk.

³⁵ Smelik wijst er op dat necromantie (dodenraadpleging) met steniging wordt bestraft. In: Smelik, 2003: 46

Geschriften

Allereerst spreken de geschriften (Chetoebiem) zich uit over de hoop op de opstanding. Job spreekt over zijn verwachting:

“Zo gaat een mens liggen, en hij staat niet meer op / totdat de hemel er niet meer is, zullen zij niet ontwaken / of opgewekt worden uit hun slaap.” (Job 14:12)

“Ik weet echter: mijn Verlosser leeft, en Hij zal ten laatste over het stof opstaan.” (Job 19:25)

“De gestorvenen zullen opnieuw geboren worden / van onder de wateren, en de bewoners daarvan. / Het graf is naakt voor Hem, en er is geen bedekking voor het verderf.” (Job 26: 5,6)

Uit deze en vele andere getuigenissen herkennen we een hoopvol uitzien naar de opstanding der doden in het einde der tijden. Twee aspecten verdienen nadere uitleg:

1* Opstanding is *opstaan uit het stof* - dit spreekt over de werkelijkheid van de terugkeer tot het stof. De Verlosser is het die verschijnt *over het stof*.

2* Deze opstanding vindt vervolgens plaats wanneer de hemel er niet meer is – wat wijst op het verdwijnen van de hemelen - het einde van het aardse leven. De doden die *slapen* worden wakker.³⁶ Wanneer Wright spreekt over de verwachting in het OT schrijft hij: *“The constant factor is Israel’s god himself... The Biblical language of resurrection involves not a reconstrual of life after death, but the reversal of death itself”*

Profeten

Vervolgens spreken ook de profeten (nebiem) in heldere bewoordingen over de opstanding, waarbij in beeldspraak van de opstanding gesproken wordt over het herstel van Israel. Dit wordt onder mee door N.T. Wright benadrukt in zijn standaardwerk over de opstanding van Christus.³⁷

Opmerkelijke verhalen rond de dood vinden we in het profetenboek Koningen. Met name de profeten Elia en Elisa hebben krachtig opgestreden. In parallelle verhalen in het boek Koningen worden jongens opgewekt in Zarfath (door Elia) en Sunem(door Elisa). Elia zelf sterft vervolgens niet, maar wordt in de hemel opgenomen, terwijl in het graf van Elisa een persoon opgewekt wordt, die hier tijdelijk werd neergeworpen.

J
E
S
A
J
A

De profeet **Jesaja** spreekt over de vernedering van Israël onder de volkeren en dankt (Jes 25) voor de verlossing waarin *“Hij de dood voor altijd zal verslinden / de Heere HEERE zal de tranen van alle gezichten afwissen”*(Jes. 25:8). Het volgende hoofdstuk lijkt in tegenspraak met deze uitspraken waar een opmerkelijke paradox in hoofdstuk 26 plaatsvindt:

*“Doden zullen **niet** herleven; /gestorvenen zullen **niet** opstaan.*

Daarom hebt U hen gestraft, hen weggevaagd, / elke gedachtenis aan hen doen vergaan..

...

“Uw doden zullen leven – ook mijn dood lichaam – zij zullen opstaan.

Ontwaak en juich, u die woont in het stof,

want Uw dauw zal zijn als dauw op jong, fris groen

en de aarde zal de gestorvenen baren (Jes.26:19)

³⁶ Bekende verhalen zijn die van de opwekkingen uit de dood rond de profeten Elia en Elisa. Daarbij zij opgemerkt dat dit ‘slechts’ tijdelijke opwekkingen betekenen / deze mensen zijn later wel weer gestorven, maar de voortijdige dood is opgeheven.

³⁷ N.T. Wright, 2003, p. 123 *“The earlier national hope thus transmutes, but perfectly comprehensibly, into the hope that Israel’s god will do for a human being what Israel always hoped he would do for the nation as a whole.”* en in zijn argumentering schrijft hij vervolgens (p. 124): *“...the meaning of ‘bodily resurrection for dead humans’ and ‘national restoration for exiled/suffering Israel’ are so closely intertwined that it does not matter that we cannot always tell which is meant, or even if a distinction is possible, in relation to particular passages.”*

...
*De aarde zal het bloed dat erop vergoten is, aan het licht brengen.
Zij zal haar gedoden niet langer bedekt houden.*

Heel letterlijk spreekt Jesaja over de opstanding als een geboorte uit de aarde; het is zichtbaar en tastbaar en staat nadrukkelijk in het kader van Gods gerechtigheid. Zijn oordeel is openbaar en eerlijk! De goddelozen worden veroordeeld in het komende gericht. Of de goddelozen zullen opstaan, wordt niet vermeld. Het lijkt er hier op dat Jesaja verwacht dat zij niet zullen opstaan. Ook de profeten Hosea en Ezechiël spreken in duidelijke bewoordingen over de macht van God over het rijk van de dood. In Ezechiël wordt heel letterlijk de opstanding als beeld van het herstel van Israël gebruikt. Uit deze beschrijving nemen we waar dat de opstanding letterlijk en reëel werd verondersteld in de tijd van de ballingschap. Later zullen we zien dat deze letterlijke opstanding ook in het Nieuwe Testament onderwerp van de verwachting is gebleven.

D A N I Ë L

De profeet **Daniël** spreekt over het einde der dagen. Daniël 12 spreekt over het eschaton als een *benauwde tijd*, waarin het voortbestaan van de rechtvaardigen, c.q. Israël bedreigd wordt.

“En velen van hen die slapen in het stof van de aarde / zullen ontwaken / sommigen tot eeuwig leven / anderen tot smaad, tot eeuwig afgrijzen. (Dan 2:12)

Daniël krijgt een persoonlijke bemoediging voor het einde³⁸.

“Maar u, ga heen tot het einde, want u zult rusten, en u zult opstaan in uw bestemming, aan het einde van de dagen” (Dan 12:13)

Uit deze verzen blijkt de verwachting van Israëls heiligen meervoudig te zijn. Het betreft allereerst Gods oordeel over rechtvaardigen en goddelozen dat *in het einde der tijden* zal plaatsvinden. Vervolgens spreekt de Schrift van de *opstanding van de rechtvaardigen ten leven* en de *opstanding van de goddelozen ten afgrijzen*. Er lijkt de gedachte mee te spelen dat sommigen zullen blijven slapen, aangezien Daniel 12 spreekt over *velen van hen die slapen....* Opnieuw zien we hier de mogelijkheid openstaan dat goddelozen voor altijd liggen en niet meer opstaan zullen, zoals ook in de geschriften regelmatig wordt gesuggereerd. Over de mogelijkheid van annihilatie kom ik later terug.

2.2.7 Het eschaton in de Tenach

Het Oude Testament spreekt nadrukkelijk over de dood als straf op de zonde waarbij de schepping van de mens omgekeerd wordt – *de geest keert terug naar God; het lichaam wordt opnieuw stof*. Het begraven van doden wijst op het respect voor de doden en de eenheid van de geslachten.

Het dodenrijk is het rijk van diepe duisternis, waar de lof van God niet weerklinkt. De gelovigen van het Oude Testament hebben allen gehoopt op de opstanding van de doden aan het einde der tijden. Dit blijkt uit de vele citaten en beelden die met name in de Geschriften en Profeten naar voren komen. Slechts enkelen worden ten hemel opgenomen, waaronder Henoeh en Elia. Tijdelijke opwekkingen uit de dood komen voor – de personen in kwestie blijven echter niet eeuwig leven. Ook zij sterven daarna opnieuw.

³⁸ Het Hebreeuwse *ges* komt ook voor in Genesis 6:13, waar gesproken wordt over het *einde van alle vlees* (godsspraak tot Noach). Het einde van de eerste wereld staat model voor het einde van deze bedeling.

2.3 Spreken over ziel en lichaam in de Apocriefen van het OT

2.3.1 Inleiding

De inter-testamentaire periode is voor de beeldvorming over de Tenach en het nieuwe Testament van groot belang. De zogenoemde apocriefe boeken van de Heilige Schrift zijn goeddeels geschreven in de tijd van de Griekse overheersing van Israëls grondgebied. De Griekse visie op de dood werd vooral beheerst door de opvattingen van Plato en Aristoteles. Volgens Plato is de menselijke ziel geketend door het lichaam en wordt het daarvan pas bevrijd na de dood van de mens. Aristoteles heeft in zijn werk *Eudemus* verdedigd dat het beste wat mensen kan overkomen de dood is, wanneer hun ziel zich scheidt van het lichaam, dat zijn graf geworden is.³⁹ In een later werk 'de Anima' werkt hij zijn visie op de menselijke ziel verder uit en komt hij tot de uitspraak dat *'de ziel is voor het lichaam, wat het zicht is voor het oog'*.⁴⁰ De vraag is of het spreken van de apocriefen (en later ook van het NT) beïnvloed is door dit Griekse denken.

Echter, wanneer we de Apocriefe boeken lezen, blijkt het spraakgebruik rond de dood overeen te komen met het spreken van de Tenach. Enkele passages uit het boek Makkabeeën zijn voor ons onderzoek van belang. Voor een uitgebreider overzicht verwijs ik naar de literatuur van Smelik en Wright (zie literatuurlijst).

2.3.2 Makkabeeën

In de periode van de Griekse overheersing blijken joodse opstandelingen tegen het Griekse bewind vooral gedreven te zijn door hun ijver voor de voorvaderlijke instellingen. Het brengen van offers aan de Griekse goden en het eten van varkensvlees wordt onder doodsbedreiging verplicht. Met ware doodsverachting strijden deze mannen voor hun joodse inzettingen – hun verwachting van het eschaton blijkt uit de laatste woorden van vader Mattathias:

*"En vreest niet voor de woorden des zondigen mans, want zijn heerlijkheid zal tot drek worden. Heden zal hij verhoogd worden, morgen zal hij niet gevonden worden, want hij zal wederkeren tot stof en zijn overleggingen zullen vergaan."*⁴¹

Ook de priester Eleazar (2 Makk 6) stapt moedig de dood tegemoet. Hij schuwt de dreiging van de lichamelijke dood minder dan de dreiging van de Almachtige.

"Want indien ik voor het tegenwoordige zou verlost worden van de straf der mensen, zo zou ik nochtans niet ontvlieden, noch levende, noch stervende, de handen van de Almachtige."

In zijn laatste woorden maakt hij onderscheid tussen het lijden van zijn lichaam en de vreugde van zijn ziel. Later komen we vergelijkbare woorden terug in het nieuwe testament.

"...de Heer weet in zijn heilige wijsheid, dat ik aan de dood kon ontkomen, en al lijd ik in mijn lichaam gruwelijke pijnen door de marteling, in mijn ziel voel ik vreugde omdat ik dit alles uit eerbied voor Hem onderga." (2 Makk 6: 30, GNB'96)

Het hiernavolgende verhaal over de marteling en dood van een vrouw met zeven zonen zien we een duidelijke verwachting van de opstanding van de rechtvaardigen!

"...je ontnemt ons wel het leven, maar de koning van de wereld zal ons, die voor zijn Wet sterven, opwekken voor een eeuwig leven." (2 Makk 7:9)

"De dood nabij zei hij: 'De dood door de handen van mensen wordt begerenswaardig door de hoop die God ons geeft; dat Hij ons weer laat opstaan. Maar voor u zal er geen opstaan zijn om te leven.'" (2 Makk 7:14).

Opnieuw lijkt het erop dat er voor de goddelozen geen opstanding te verwachten is, zoals ook op diverse andere plaatsen in het OT gesuggereerd wordt. In ieder geval geen opstanding tot het eeuwige leven in de tegenwoordigheid van God.

³⁹ Pierre Pellegrin 2007: 84

⁴⁰ Pellegrin, 2007: 85

⁴¹ 1 Makk 2: 62, 63 (vertaling: Jakob en Pieter Keur).

2.3.3 De Griekse wereld van het Oude en Nieuwe Testament

Het *British Museum* in Londen bezit een zuil uit een tempel van Artemis, die gedateerd wordt tussen 325 en 300 voor Christus. Voor ons begrip van de Griekse spreekwijze over de dood en onderwereld is deze afbeelding van groot belang.

Aan de linkerzijde zien we Thanatos, de god van de dood. In het midden een vrouw, waarschijnlijk Alcestis die door Heracles bevrijd is uit de Hades, de onderwereld. Aan de rechterzijde is de god Hermes afgebeeld, de *gids der zielen*, die hen wegwijs maakt in de onderwereld. Wanneer we spreken over één van deze goden, moeten we beseffen dat met de naamgeving van deze goden ook werkelijkheden aangeduid werden. Als dus gesproken wordt over het sterven is het woord *thanatos* (dood) gebruikt, waarbij de Grieken in het achterhoofd hebben gehad: *hij die gehaald is door Thanatos*.

In navolging van de LXX maakt het NT in het spreken over de dood en het dodenrijk gebruik van de Griekse begrippen *thanatos* en *hades*, zonder overigens het mythologisch spreken te implementeren in de theologie van het NT.

2.4 Spreken over het eschaton in het Nieuwe Testament

2.4.1 Inleiding

Het nieuwtestamentisch spreken over het eschaton bouwt voort op de openbaring in de Tenach. Zowel Jezus als de apostelen hebben niet anders gedaan dan Gods openbaring bevestigen, al dan niet voorafgegaan door de zegswijze “*dit is het wat gesproken is door de profeet*”.

We onderscheiden twee lijnen in het NT met betrekking tot de dood. Allereerst gaat de verkondiging van het Evangelie gepaard met opwekking van doden, zoals de opwekkingen van het dochttertje van Jairus, die van Lazarus en de opwekkingen rond de dood van Jezus. Deze opwekkingen noem ik tijdelijke overwinningen op de dood, zoals in het OT rond de personen Elia en Elisa plaatsgevonden hebben. Jezus heeft zijn volmacht gegeven aan een grote groep van discipelen om doden op te wekken. Jezus’ spreken en omgaan met de doden beschrijf ik in paragraaf 2.4.2 en 2.4.3

Daarnaast onderscheid ik een tweede spreken over de opstanding, wanneer in de opstanding van Jezus de blijvende overwinning op de dood zichtbaar wordt. Hij die opgewekt is, sterft niet meer – in hem wordt het verheerlijkte leven zichtbaar. Deze overwinning op de dood is vervolgens de kern van de verkondiging van de apostelen geworden, zoals we in 2.4.4 zullen zien. Deze typisch joods-christelijke verkondiging roept weerstand op bij de Griekse wereld van menselijke wijsheid.

Na een korte excurs over het bidden voor de doden bespreek ik tenslotte in paragraaf 2.4.6 het spreken van de apostelen over hun persoonlijke verwachting van het eschaton.

2.4.2 Jezus’ spreken over slapen en eeuwig leven

Joh. 11: 11-

“Lazarus, onze vriend, slaapt”

Het eerste wat duidelijk wordt in het NT, is dat de doden voor Christus Jezus zijn *alsof zij slapen* en dat Hij die kan *wakker schudden*. In alle opstandingsverhalen herkennen we het oudtestamentisch spreken over de dood: onder meer het spreken over *de geest van de mens die verdwijnt en terugkeert*, en dat men *de opstanding op de jongste dag* verwacht.

De synoptici maken melding van de opwekking van het *dochttertje van Jairus* (Mt 9, Mk 5 en Lk 8). Dit meisje is gestorven, maar volgens Jezus *slaapt zij*. Vervolgens pakt Hij haar hand en zegt: Talitha Kumi – meisje, opstaan! ⁴². Volgens Mattheüs *ontwaakt* het meisje, volgens Markus *staat het meisje op* en Lukas 8:55 spreekt over dat *haar geest in haar terugkeert*. ⁴³

De opwekkingen uit de dood door Jezus de Christus, worden geplaatst in zijn verkondiging van het Koninkrijk van God. De tekenen hiervan zijn volgens Mattheüs o.a. zieken genezen, doden opwekken en armen het evangelie verkondigen. Ze zijn elementen van de totale verkondiging van Jezus. ⁴⁴

Dat de dood geassocieerd wordt slapen, wordt duidelijk uit de opstanding van Lazarus “*Lazarus, onze vriend, slaapt, maar Ik ga naar hem toe om hem uit de slaap op te wekken.*” Als de discipelen nader uitleg vragen, geeft Jezus aan wat hij bedoelt te zeggen: “*Toen zei Jezus dan openlijk tegen hen: Lazarus is gestorven.*”

⁴² Evenals de vrouw die aan bloedvloeingen leed, lijkt het meisje geen naam te hebben, en zou het meisje wel eens 12 jaar kunnen zijn, overeenkomstig de jaren van de ziekte van de vrouw. Deze genezing en opwekking zijn met name beschreven om de verkondiging van het evangelie te ondersteunen.

⁴³ Alleen Lukas spreekt over de jongen uit Nain (7:11-17). Hij spreekt: “*Ik zeg je, sta op*”. En de dode (!) ging overeind zitten en begon te spreken.

⁴⁴ Ook de discipelen ontvangen de volmacht (Mat. 10) om doden op te wekken (10:8) als teken van het koninkrijk van God.

Deze gegevens werpen licht op Jezus' verstaan van de dood. De dood scheidt wel de band tussen mensen, maar nooit die tussen mensen en God. Voor Hem zullen ze nooit aan zijn aandacht ontsnappen (evenmin aan zijn oordeel).

In dit kader zullen we de interessante discussie van Jezus met de Sadduceeën moeten bezien. Een belangrijk aanleiding om over de opstanding te spreken is de vraag van de Sadduceeën naar het opstandingsleven. (Mt. 22, Mc 12 en Lc 20). Jezus verwijt hen dat ze de Schriften (Tenach) niet kennen, noch de kracht Gods! Mattheüs 22 meldt: er zijn *geen huwelijken meer, maar als engelen in de hemel*. Tevens wordt bewezen dat de God van Abraham, Izak en Jakob de *God van levenden is*. En Lukas voegt hier nog aan toe: ... *Want voor God leven zij allen* (Lukas 20:38).

Deze tekst heeft velen overtuigd dat Abraham, Izak en Jakob nu nog levend zijn. Maar voor het joodse publiek dat deze discussie gevolgd heeft, moet dit niet zijn eerste gedachte zijn geweest. Het grootste deel van de joden verwachtte de opstanding. Markus, die o.m. schrijft voor zijn Griekse publiek legt dit wel specifiek uit: *"En wat betreft de doden, dat zij opgewekt zullen worden..."* Lukas gaat nog een stap verder door te verhalen: *"De kinderen van deze wereld trouwen en worden ten huwelijk gegeven, maar zij die het waard geacht zijn die toekomstige wereld te verkrijgen, en de opstanding uit de doden, zullen niet trouwen en ook niet ten huwelijk gegeven worden. Want zij kunnen niet meer sterven, omdat zij gelijk zijn aan engelen. En zij zijn kinderen van God, omdat zij kinderen van de opstanding zijn."* (Lukas 20 : 34-36).

Hier valt opnieuw het licht op de levenden: dit zijn zij die opstaan zullen in de toekomstige wereld, wat impliceert dat de voorvaders nog rusten in het graf, wachtend op de opstanding. Daarover meldt Lukas dan wel dat ze *voor God allen leven*.⁴⁵ Voor God zijn zij beschikbaar - voor ons mensen zijn ze in de macht van de dood.

Joh 6:40 –

"dat een ieder die in Hem gelooft, eeuwig leven heeft, en Ik zal hem doen opstaan."

Een tweede lijn in de verkondiging van het evangelie is Jezus' spreken over *eeuwig leven* ⁴⁶ of *het eeuwige leven*. Met name in het Evangelie van Johannes wordt verklaard dat het eeuwige leven voor hen is die geloven in de Zoon. Zij *worden niet veroordeeld* in der eeuwigheid (Joh 6:40; 1 Joh 5:11). Daarnaast wordt het eeuwige leven (in tegenstelling tot het eeuwige vuur) voorgesteld voor de rechtvaardigen (Mt 18:8, 19:16,29 en 25:46, Mk 10:30, Luk 18:18).⁴⁷

Velen verklaren dit eeuwig leven met het eeuwig voortleven van de ziel, maar getuige Jezus' eigen woorden bedoelt Hij iets heel anders: *"En dit is de wil van Hem Die Mij gezonden heeft, dat ieder die de Zoon ziet en in Hem gelooft, eeuwig leven heeft, en Ik zal hem doen opstaan op de laatste dag."* (Jh 6:40) Hier wordt het eeuwige leven verbonden met de opwekking uit de dood. Dit grijpt terug op Daniël 12, waar gesproken wordt over tweeërlei opstanding: eeuwig leven of eeuwig afgrijzen.

Over het eeuwige leven en de opwekking uit de dood wordt meer duidelijk in het Evangelie van Johannes. In hoofdstuk 11 lezen we in vers 23-26 een interessante dialoog tussen Maria en de Heiland:

"Jezus zei tegen haar: Uw broer zal weer opstaan.

Martha zei tegen Hem: Ik weet dat hij zal opstaan bij de opstanding op de laatste dag.

Jezus zei tegen haar: Ik ben de Opstanding en het Leven; wie in Mij gelooft, zal leven, ook al was hij gestorven, en ieder die leeft en in Mij gelooft, zal niet sterven in eeuwigheid. Geloof u dat?"

⁴⁵ N.T. Wright merkt hierbij op dat *"It speaks about YHWH's past word to Moses, in order to indicate a present reality (the patriarchs are still alive), in order thereby to affirm the future hope (they will be raised to newly embodied life).* N.T. Wright, 2003: 426

⁴⁶ Hiermee wordt teruggesproken op Genesis 3:22, *"Nu dan, laat hij zijn hand niet uitsteken en ook van de boom des levens nemen en eten, zodat hij eeuwig zou leven!"* Eeuwig leven duidt de hoedanigheid van de gelovige aan, die van de dood in het leven overgezet is. Met *het eeuwige leven* (met lidwoord) wordt bedoeld de eeuwige bestemming van de mens in het eschaton. We zouden kunnen zeggen: *eeuwig leven verduurt het eschaton en het eeuwige leven bestaat uit het eschaton.*

⁴⁷ Veel voorkomend is de vraag *"Wat moet ik doen om het eeuwige leven te beërven?"*

Op geen enkele manier verwijst Jezus naar een tussentijds leven in de hemel van waaruit Hij Lazarus terugroept. N.T. Wright merkt op, dat *"Those who believe are given a real, new identity in the present, a life which now will never die; in other words, the believer now possesses, already, a divinely given immortal life which will survive death and be re-embodied in the final resurrection."* Opstanding is dan al werkelijkheid, maar zal volledig werkelijkheid worden in de finale opstanding aan het eind der tijden. Het eschaton lijkt hier gerealiseerd⁴⁸, maar niets is minder waar.

2.4.3 Jezus' spreken over dood en opstanding

Het spreken over het rijk van de dood in het OT, wordt in het NT voortgezet door middel van de Griekse equivalenten in de LXX. In navolging van de LXX wordt gesproken over de dood en het dodenrijk over *thanatos*⁴⁹ en *hades*. Oorspronkelijk wordt in de Griekse literatuur gesproken over de Hades als de plaats van loutering van de *menselijke ziel* die voortleeft in het hiernamaals. Deze woorden keren terug in Openbaring 20, waar bij het laatste oordeel de doden uit de dood (*thanatos*) en het rijk van de dood (*hades*) worden opgewekt om geoordeeld te worden. Zo schijnt de Heiland zijn licht over hen die wonen in het land van de schaduw van de *thanatos* (Mt4:16), en verkondigen wij de *thanatos* des Heren in het Avondmaal (1 Kor 11:26).

Aan de andere kant wordt er bedreigend gesproken over het vuur, en de plaats van pijniging. Jezus gebruikt dan het Griekse *gehenna*, dat verwijst naar het dal van Hinnom waar vuren brandden, *'the place the Jews so abhorred after these horrible sacrifices had been abolished by king Josiah.'*⁵⁰

Pas bij het oordeel komt de scheiding: de *thanatos* en de *hades* worden met hen die daarbij horen (w.o. de duivelen en de satan) geworpen in de poel van het vuur (*kai ó qanatos kai ó ádhhs eblhqesan eis thn limnon tou puros* Apocaluyis 20:14). Dit is de tweede dood, de poel van het vuur.

Ook Jezus zelf spreekt over de scheiding in het eschaton in zijn spreken over spreekt over het laatste oordeel. De opstandingsdag is oordeelsdag. *"Wanneer de zoon des mensen komt in zijn heerlijkheid en al de engelen met hem... beërft het Koninkrijk..."* (Mt 25:31-46). Het Evangelie van Johannes maakt duidelijk dat er een moment komt waarop de doden uit hun graven weerkomen, zoals eens Lazarus: *Jh. 5:24 "...die Zijn stem horen, uitgaan tot de opstanding ten leven of de opstanding ten dode"* en zo ook 6:40 *"Eeuwig leven ... Ik zal hem opwekken ten jongsten dage"*

Wat er na de opstanding zal plaatshebben met de rechtvaardigen en goddelozen wordt duidelijk uit de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus. In treffende beelden tekent Jezus zowel de weerbarstige realiteit van hen die hun heil in de rijkdom van de aarde zoeken (de rijken) en van hen die lijden aan het onrecht dat hen wordt aangedaan (Lazarus). Voor deze laatste groep biedt Jezus een eeuwige tegemoetkoming toe. De dialoog tussen Abraham en de rijke man is eerder gericht op de positie van de levenden, dan op die van de doden. Smelik merkt hierbij op: *"In deze gelijkenis komt duidelijk naar voren dat men in de tijd van Jezus niet langer ervan uitging dat één en hetzelfde lot de doden zal treffen, maar dat er in het hiernamaals intengendeel grote verschillen zijn in de behandeling van de gestorvenen."*⁵¹

Dat opstanding te verwachten is, wordt zelfs in de schepping (die wacht op de verheerlijking van Gods kinderen, Rom 8:18) duidelijk. Jezus vergelijkt het sterven met een graankorrel die in de aarde valt, sterft en vervolgens een vruchtbaar gewas vormt. In de eerste plaats wijst Hij hiermee op zijn

⁴⁸ "On the one hand, believers "have" eternal life in the present. Believers have already passed from death to life, possessing eternal life now. Deliverance and judgment, salvation and condemnation are already being determined in an individual's encounter with Jesus. On the other hand, they still look forward tot resurrection to the life of the world to come (Jn 11:23-26)..." Aldus David A. DeSilva *An Introduction to the New Testament*, p. 426

⁵⁰ Joseph H. Thayer 1896, zesde druk 2003, onder 'géenna'

⁵¹ Smelik, 2003: 89

eigen dood en opstanding. Vervolgens wordt dit zichtbaar in het christenleven, waar het doden van verkeerde verlangens en het leven in de verlangens van de Geest dezelfde krachten kent.

“Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Als de tarwekorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft hij alleen, maar als hij sterft, draagt hij veel vrucht. Wie zijn leven liefheeft, zal het verliezen, en wie zijn leven haat in deze wereld, zal het behouden tot het eeuwige leven.” (Jh 12: 24,25)

Deze tekst sluit aan bij het spreken over dood en opstanding met begrippen *sterven en opstaan*. Sterven is hier ook werkelijk *vergaan – vergankelijkheid*. Zoals het groeien van graan hoop voor de toekomst inhoudt, is de christelijke hoop ook gericht op de toekomst.

2.4.4 Handelingen en brieven – Hij komt!

(1 Pt 1:3)

“Een levende hoop door de opstanding van Jezus Christus uit de doden.”

Handelingen

De opstanding van Jezus en de wederkomst ten oordeel beheerst de prediking van de apostelen. Zij confronteren zowel hun joodse als Griekse gehoor hiermee. Dit wordt het meest duidelijk als Paulus in Athene spreekt over *Jezus de Opgestane*, die de wereld zal oordelen: *“Toen zij nu over de opstanding van de doden hoorden, spotten sommigen daarmee. En anderen zeiden: Wij zullen u hierover nog wel eens horen.”* (Hand 17:32).⁵² Hier botst de joods-christelijke hoop op de toekomst met het Griekse spreken over dood en dodenrijk.

Zowel in de toespraak van Petrus op de Pinksterdag (Hd 2) als in de verkondiging van de apostelen in de tempel (Hd 4) blijkt de verkondiging steeds een *getuigenis van de opstanding* (Hd 4:2, 33). Wanneer Paulus Jezus ontmoet, zwicht ook hij voor de realiteit van de opgestane Heer en verkondigt prompt dat Jezus de Zoon van God is. Zowel in Athene, als in Jeruzalem, als voor Claudius, Festus en Agrippa verkondigt Paulus dat hij aangeklaagd wordt vanwege *de hoop en de opstanding der doden*. (o.m. Hd 23:6). Meteen daaraan verbonden spreekt hij over het komende oordeel en de *hoop der belofte dat God de doden opwekt*” (Hd 26:6)⁵³

Een zeer opmerkelijk detail in de verkondiging van Petrus op de Pinksterdag is zijn citaat uit Psalm 16. Hij getuigt dat *David en gestorven en begraven is, en dat zijn graf tot op deze dag bij ons is*” maar hij merkt meteen op dat niet David is *opgevaren naar de hemelen* (integendeel: hij rust in het graf). Deze tekst wordt geduid als profetische voorzegging van David richting de Eersteling die opgestaan en opgevaren is ten hemel. Deze teksten bevestigen opnieuw de eerder genoemde verwachting: doden slapen en rusten in het graf. Christus is de eerste die opstond!

Brieven

Om een beter beeld te krijgen van de boodschap van de apostelen, volgt hieronder in kort een overzicht van de apostolische hoop in enkele brieven van het Nieuwe Testament. Elke brief heeft een specifieke context en adressering. Zo is de brief aan de gemeente in Rome gericht aan joden en heidenen die tot geloof gekomen zijn, en de brief aan Korinthe aan een publiek dat veel invloed van de Griekse filosofie heeft ondergaan. Ten slotte is ook de brief aan de Hebreëen met de vele oudtestamentische citaten van belang voor ons onderzoek. Alle drie de brieven gebruiken de

⁵² De Griekse Filosofie kende in navolging van Plato een sterke scheiding tussen lichaam en geest. De geest is eeuwig i.t.t. het lichaam dat stoffelijk is en fungeert als een kerker voor de geest. Plato's leerling Aristoteles sprak over lichaam en ziel, waarbij de laatste de kern van het menselijk leven vormt, waarvan het lichaam de uitdrukking is. De dood brengt de ziel tot zijn bestemming

⁵³ Bij de verkondiging van het Evangelie wordt onder meer de dood en opwekking van gelovigen beschreven. Zo wordt Dorkas opgewekt door Petrus en Eutychus door Paulus (Hd 20:10vv). ⁵³Dit wijst op het belang van het leven, aangezien Dorkas goede werken deed waar velen baat bij hebben gehad.

verwachting van de opstanding als middel om op te roepen tot standvastigheid om de eeuwige erfenis niet mis te lopen.

R O M E I N E N

In de brief aan de **Romeinen** bevestigt Paulus de boodschap van het OT met betrekking tot het lot van de rechtvaardigen. Hij betoogt in hfst 5 dat de dood het gevolg van de zonde is, wat hij herhaalt in 6:23 *“want het loon van de zonde is de dood.”* In hetzelfde hoofdstuk wordt de opstanding van Christus Jezus niet alleen plaatsvervangend besproken als rechtvaardiging voor ons, maar ook als heiliging **in ons**: *“Wij zijn dan met Hem begraven door de doop in de dood, opdat evenals Christus uit de doden is opgewekt tot de heerlijkheid van de Vader, zo ook wij in een nieuw leven zouden wandelen.”* Dit nieuwe leven is een leven door de Geest (hfst 7 en 8) en bevrijdt van het leven des dood. We zien hier dat de opstanding van Jezus naast een juridische ook een morele uitwerking heeft: de verplichting tot een nieuw leven door de kracht van de Geest. Dit verklaart ook de oproep tot een Gode welbehaaglijk leven, want *“met het hart gelooft men ter rechtvaardigheid, en met de mond belijdt men ter zaligheid.”* (Rm 10:10).

Tegelijk wordt in hoofdstuk 8 uitgelegd dat de verwachting van de gelovige in de schepping zichtbaar wordt: *“Met reikhalzend verlangen immers verwacht de schepping het openbaar worden van de kinderen van God.”* De vervloeking van de wereld door de zonde van Adam wordt pas definitief opgeheven als Jezus wederkomt om alles aan zijn voeten te onderwerpen. Daar verlangen we naar, de *aanneming tot kinderen, de verlossing van ons lichaam.*” (Rm 8:23).

K O R I N T H E

In de brief aan **Korinthe** blijkt de Griekse ontkenning van de opstanding voort te leven in de harten van gelovigen. Daarom weidt Paulus een heel hoofdstuk (h.15) over deze ontkenning van de opstanding en de vraag naar het wezen van de opstanding. Daarbij vallen drie zaken op:

Allereerst Doet Paulus een klemmende oproep tot een heilig leven in overvloedige arbeid voor de Heer. Hij begint en sluit hier het hoofdstuk met een oproep tot standvastigheid. Midden in het zijn betoog merkt hij op dat strijden voor het Evangelie geen nut heeft als doden niet worden opgewekt. De strijd kent namelijk een beloning in de opstanding!

Vervolgens wijst Paulus op de samenhang tussen zonde en dood in de Adam-Christus parallel: de dood door de zonde van Adam en de opheffing ervan door de gehoorzaamheid van Christus en diens opstanding uit de doden. Deze verbinding met deschepping gebruikt hij ook om de kenmerken van het opstandingslichaam in de herschepping weer te geven.

Ten slotte wordt duidelijk dat ons lichaam niet zozeer tot leven gewekt wordt, zoals eens het lichaam van Lazarus, maar dat het een totale verandering inhoudt. Hierop wijst hfst 15:44: het leven in de toekomstige eeuw een *door de geest geleid leven* is. Paulus spreekt over een natuurlijk en geestelijk lichaam. *“De eerste mens Adam is geworden tot een levende ziel (somaticos psychicos) ; de laatste Adam tot een levendmakenden Geest (somaticos pneumaticos).”* (SV) Hiermee sluit Paulus aan bij zijn oproep tot een door de Geest geleid leven dat in het opstandingslichaam ten volle dienstbaar is aan aan God⁵⁴. Dit impliceert een totaal nieuwe existentie. Wright tekent hierbij aan dat *“he believed and articulated in considerable detail, that the resurrection would not only be bodily, but that it would also involve transformation.”*⁵⁵

H E B R

De brief aan de Hebreëen kent dezelfde oproep tot standvastigheid met het oog op de toekomst: de eeuwige rust. Opnieuw valt hier de nadruk op de over de ernst van het leven en de realiteit van de dood.

Over de vraag naar de bestemming van de ware gelovigen krijgen we uitgebreid antwoord. Met vele oudtestamentische citaten wordt de toekomst beschreven. Zij wordt in hfst 4 in vergelijking met de zevende dag *sabbatismos* (4:9) genoemd. Evenzo wordt gesproken over

⁵⁴ Hier legt ook N.T. Wright grote nadruk op in zijn standaardwerk over de opstanding van Christus. (Wright, 2003)

⁵⁵ Wright, 2003: 372

de toekomstige eeuw (6:6) of over de eeuwige erfenis (9: 15), de betere opstanding (11:35) en een onwankelbaar koninkrijk (12:26). Ten slotte wordt de brief afgesloten met de belijdenis dat we hier geen blijvende stad hebben, maar wij zoeken de toekomstige (13:14). In al deze voorbeelden blijkt men onveranderd vast te houden aan de grote toekomst in de opstanding. En al die tijd rusten de doden!

Deze toekomst is echter niet voor ieder belijder van de waarheid. De brief staat vol met ernstige oproepen om niet af te vallen van het geloof en standvastig te blijven tot het einde. Zo staat het hoofdstuk met de geloofshelden ingeklemd tussen de oproep om te volharden (10:36 en 12:1) en is het ongeloof van Israel een waarschuwend voorbeeld om ernst te maken met de sabbatsrust (4:11). Ook blijkt het najagen van vrede en heiliging noodzakelijk zonder welke niemand de Heere zal zien (12:14), want onze God is een verterend vuur (12:29).

2.4.5 Presentie van de doden

In diverse plaatsen in het Nieuwe Testament blijkt een levendige verwachting van de opstanding. Als Paulus in 1 Kor 15 in een tussenzin verwijst naar *het dopen voor de doden* (vs29-34) lijkt dit te impliceren dat er voor de doden nog herstel mogelijk is. Hoe zullen we dit lezen?

M. Henry wijst het dopen voor ongelovig gestorvenen af als bijgeloof en meent dat de apostelen dergelijk gebruik zouden afkeuren. Wright tekent aan dat het mogelijk is dat hiermee bedoeld wordt het plaatsvervangend dopen voor *“some people who had come to Christian faith in Corinth had died before being baptized.”*⁵⁶ De theoloog Jurgen Moltmann spreekt in navolging van Calvijn: *“de doden, zoals wij ze noemen, zijn niet verloren. Ze zijn ook nog niet definitief gered. Ze zijn met ons, de levenden, geborgen in dezelfde hoop en daarom met ons op de weg naar de toekomst van God.”*⁵⁷ Moltmann vraagt nadrukkelijk aandacht voor een herwaardering van de doden, wat therapeutisch werkt richting de levenden: zij kunnen zich met de doden verzoenen, d.i. leren leven met hun verdwijning. Deze presentie van de heiligen vraagt vervolgens om *“een nieuwe cultuur van herinnering, om niet langer al individuen van dag tot dag te leven, om boven de wan de dag uit te stijgen.”*⁵⁸

2.4.6 Paulus en Petrus - Persoonlijke verwachting van het eschaton

De protestantse belijdenissen hebben altijd grote nadruk gelegd op de zekerheid van het persoonlijke heil in het eschaton. Daarbij zijn veel teksten over de opstanding betrokken geworden op de bestemming van de ziel. Grote nadruk is altijd gelegd op een klein aantal teksten die spreken over de persoonlijke verwachting van de apostelen.

Allereerst bespeur ik in pastorale brieven van Paulus persoonlijke ontboezemingen over zijn eigen toekomst. Het lijkt erop dat hier de verwachting van een onmiddellijke vereniging met Christus benadrukt wordt, als hij schrijft over⁵⁹ over de *“verlossing van ons lichaam”* en het *“met Christus zijn”* en wanneer hij zijn lichaam bedoeld als *“een aarden kruik”* en *“de aardse tent”*. Geeft hij hier nu ruimte om te spreken over een tussentijd waarin de ziel bij God is, los van het lichaam? Is hier sprake van een existentie in de dood, waar de vereniging met God in Christus beleefd wordt? Met deze vraag in het achterhoofd wil ik enkele kanttekeningen plaatsen.

Allereerst wordt duidelijk dat Paulus met twee woorden spreekt: *met Christus zijn* is altijd verbonden met *voor de rechterstoel* verschijnen. Omdat beide aspecten in de brieven aan de Filippenzen en 2 Korinthe voorkomen, zullen we deze kort doornemen.

⁵⁶ Wright 2004: 338 Hij wijst ook op de meest gangbare uitleg: *“Paul is saying that the dead are still in some sense alive, but not yet raised, and the symbolic dying and rising with the Messiah which is portrayed in baptism can be claimed on their behalf.”*

⁵⁷ Jürgen Moltmann, 2003: 124

⁵⁸ Moltmann, 2003: 143

⁵⁹ Lukas schrijft over de dood van Stephanus (*stephanos* = kroon) die zijn geest beveelt in de handen van Jezus Christus en ontslaapt (!). Dat hij *de hemelen geopend ziet* betekent nog niet dat hij in de hemel opgenomen wordt zoals Elia; wel lezen we dat hij begraven en beweend wordt (8:2).

In Filippensen 1 spreekt Paulus zijn verlangen uit om *met Christus te zijn*.⁶⁰ Verderop spreekt hij met evenveel verwachting over zijn huidige plaats met Christus in de hemel en zijn verlangen: *“Ons burgerschap is echter in de hemelen, waaruit wij ook de Zaligmaker verwachten, namelijk de Heere Jezus Christus, Die ons vernederd lichaam veranderen zal, zodat het gelijkvormig wordt aan Zijn verheerlijkt lichaam, overeenkomstig de werking waardoor Hij ook alle dingen aan Zichzelf kan onderwerpen. (Fil 3:20,21).”* Uit deze zinsnede blijkt Paulus’ verlangen naar Christus vooral gericht te zijn op de toekomst. Hij spreekt namelijk over het burgerschap in de hemelen – waarmee evenals in Efeze 1 bedoeld wordt de vertegenwoordiging van Christus aan Gods rechterhand. Hij vertegenwoordigt ons!

In 2 Korinthe 4:7 – 14 spreekt hij over de schat in aarden kruiken. Paulus wijst hiermee op de vergankelijkheid van het lichaam, dat aan de dood is overgeleverd. Vervolgens schrijft hij: *“Wij weten immers dat Hij Die de Heere Jezus opgewekt heeft, ook ons door Jezus zal opwekken en samen met u voor Zich zal stellen.”* (vs 14). Het verlangen van Paulus is tegelijk gericht op de Heiland in de hemel, met Wie hij nu al innig verbonden is. Leven in het lichaam is leven *ver van de Heere in den vreemde* (5:7, NBG’51). Hij verlangt ernaar om uit te wonen bij de Heere. *“Want wij moeten allen voor de rechterstoel van Christus openbaar worden, opdat ieder vergelding ontvangt voor wat hij door middel van zijn lichaam gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad.”* (5:10) Duidelijk is wel dat Paulus verwachting heeft, dat zijn leven in Christus blijft voortbestaan, getuige de zinswending: *“Ik heb begeerte om bij Christus te zijn”*⁶¹.

Deze gerichtheid op de wederkomst lezen we ook uit de eerste brief van Johannes, waar staat *“Wat we zullen zijn is nog niet geopenbaard, maar we weten dat we aan Hem gelijk zullen zijn, wanneer Hij zal verschijnen, want dan zien we Hem zoals Hij is.”* (1 Jh3:2) De heerlijkheid die gelovigen ontvangen is er ook pas bij de wederkomst. Ook de eerste brief van Petrus is hier duidelijk in als hij spreekt over het voorrecht van christenen: *“opnieuw geboren tot een levende hoop, door de opstanding van Jezus Christus uit de doden”*. In de hemelen bewaart God *“de zaligheid, die gereedligt om geopenbaard te worden in de laatste tijd”* De levensweg van een christen is er een van strijd en lijden, maar het einddoel is zeker: *“en verkrijgt u het einddoel van uw geloof, namelijk de zaligheid van uw zielen.”* De zaligheid van de ‘zielen’ wordt dus verwacht bij de wederkomst!

Ten slotte sluit ik af met de zinswending van Paulus in de 1^e brief aan Thessalonica. Hij besluit zijn aansporing tot een christelijke levenswandel met een krachtige bemoediging en belofte *“En moge de God van de vrede Zelf u geheel en al heiligen, en mogen uw geheel oprechte geest, de ziel en het lichaam onberispelijk bewaard worden bij de komst van onze Heere Jezus Christus.”* (1 Thess 5: 23). Hiertoe is alleen God machtig en getrouw om onze gehele existentie te verlossen uit de macht van de dood!

2.4.7 Samenvattend spreken over *het eschaton* in het NT

Leven en dood

Leven en dood liggen in de reddende handen van de Zaligmaker, Die tot het einde van de wereld macht heeft overlevende en doden. Hij zal in zijn Wederkomst de wereld oordelen. Door het geloof in de Heere Jezus ontvangen gelovigen vrijspraak van schuld en straf: Jezus belooft hen de zalige opstanding tot eeuwig leven.

⁶⁰ Ook de moordenaar aan het kruis krijgt de belofte dat hij *“met Christus in het paradijs”* een plaats ontvangt. De vraag van de moordenaar wijst eerder naar de toekomst: *“als u in uw koninkrijk gekomen zult zijn”*. Heilshistorisch had Christus nog veel te doen: sterven, begraven worden en opstaan. Toch belooft hij deze man de zekerheid van de opstanding der rechtvaardigen: het paradijs.

⁶¹ Vergelijkbaar spreken ontwaren we bij Stefanus als hij gestenigd wordt (Hd 7) getuige zijn spreken *“Heere Jezus, ontvang mijn geest”*, waarna hij ontsliep.

Dat het oordeel in de handen ligt van Jezus Christus betekent dat het een eerlijk proces is. Hij is de Getrouwe en Waarachtige, die getuige zijn eerste optreden onmiskenbaar en feilloos oordeelt. Hij is het Woord Gods *“Want het Woord van God is levend en krachtig en scherper dan enig tweesnijdend zwaard, en het dringt door tot op de scheiding van ziel en geest, van gewrichten en merg, en het oordeelt de overleggingen en gedachten van het hart. En er is geen schepsel onzichtbaar voor Hem, maar alles ligt naakt en ontbloot voor de ogen van Hem aan Wie wij rekenschap hebben af te leggen.”* (Hb 4:12,13)

Slapen

Voor God zijn de doden net zo nabij als slapenden. In de tijd tussen sterven en opstanding wachten zij als slapenden om opgewekt te worden. De graven zijn getuige van het wachten, w.o. het graf van David in Jeruzalem. Ook goddelozen vallen niet buiten Gods macht. Diverse keren lijkt gesuggereerd in het OT dat de goddelozen slapen om nooit meer op te staan, maar Jezus' verkondiging m.b.t. het oordeel is duidelijk: er zullen twee groepen mensen zijn, links en rechts van de rechterstoel.

Opstanding en oordeel

In de prediking van de apostelen staat de opstanding van Christus centraal. Zijn opstanding toont Zijn macht over de dood en belooft de zalige opstanding van al Gods kinderen op de jongste dag. Christus is de eersteling Die opstond uit de dood tot het eeuwige leven.

Gelovigen ontvangen *eeuwig leven* door het geloof. dat in het leven relatie met de Levende God inhoudt, maar ook verzekerd is van de zalige opstanding tot het *eeuwige leven*. Over de wederkomst van Christus heerst geen onzekerheid: Hij komt spoedig! In deze verwachting worden doden begraven tot de opstanding en geven zij hun geest over in de handen van de Redder, de Opgestane. Sterven is *met Hem zijn*, maar tegelijkertijd het verwachten van het *overkleed worden uit de hemel* – namelijk op de dag van de herschepping aller dingen. Alles overziend blijkt de opstanding van het lichaam van belang met het oog op de wederkomst, maar ook op het leven zelf. De oproep tot een heilig leven wordt gevoed door het verwachten van de opstanding, maar zij die in hun lichaam zonde bedrijven, zullen met lichaam en ziel verwoest worden.

Bij de opstanding staan alle mensen op en wordt ten overstaan van allen het rechtvaardig oordeel van God zichtbaar. Hij zal zijn volgelingen vrijpleiten van alle schuld en hen toegang verlenen tot het eeuwige leven (met Lazarus in de schoot van Abraham). De goddelozen en zondaars zullen hier publiekelijk worden gestraft. In de Openbaring aan Johannes wordt duidelijk dat er voor hen een tweede dood is, de poel van vuur. In de Schrift vinden we geen aanwijzing voor een tijdelijke loutering, aangezien we dan spreken van een eeuwigdurend oordeel.

Aansporing tot standvastigheid

Het verwachten van de opstanding der rechtvaardigen is een aansporing tot een heilig leven. In diverse brieven in het NT wordt een directe relatie gelegd tussen het nieuwe leven geleid door de Geest en de opstanding tot eeuwig leven.

Hoofdstuk 3 Theologen in gesprek

3.1 Inleiding

De drie theologen die ik uitgekozen heb voor de bespreking van hun werk rond het eschaton, hebben allen als predikant ervaring in het pastoraat. Dit is gezien dit gevoelige onderwerp zeker niet onbelangrijk. Berkhof liet als hervormd predikant in 1973 zijn *“Christelijk Geloof”* het licht zien, waarbij hij het gesprek met de diverse wetenschapsvelden aangaat en een dogmatiek schrijft die toegankelijk moet zijn voor mensen buiten de theologische wereld. Hij wil hiermee verantwoording afleggen van zijn geloof voor een breed publiek.

Wentsel publiceerde als Gereformeerd predikant van 1981 tot 1998 zijn *Dogmatiek* in vier delen (zeven banden), waarbij hij duidelijk staat in de lijn van de orthodoxie. Voor deze bespreking maak ik gebruik van deel 3A *“God en mens verzoend – godsleer, mensleer en zondeleer.”* (1987) en deel 4C *“De Heilige Geest, de Kerk en de Laatste Dingen – de genademiddelen, het gemenebest, het eschaton.”* (1998)

Van de Beek leeft een generatie verder dan Berkhof en bevindt zich als predikant en wetenschapper in een klimaat dat duidelijk minder afwijzend tegenover het geloof staat dan Berkhof. In zijn boek *“God doet recht”* (2008) behandelt hij allereerst de eschatologie; dit volgt zijn vorige werk over de christologie⁶². Zijn kennis van de vroege kerk zet hij breed in bij de bespreking van dit onderwerp.

In de paragrafen 3.2 t/m 3.4 wordt in grote lijnen een overzicht gegeven van de visie van deze theologen. Dit gebeurt volgens vast plan. Elke theoloog wordt kort geïntroduceerd meteen korte schets van zijn visie op de schrift en antropologie. Daarna besteed ik aandacht aan twee aspecten van zijn werk, namelijk de vraag *waar zijn de doden in het eschaton* en de vraag naar de *persoonlijke verwachting voor het eschaton*.

In paragraaf 3.5 worden de predikanten aan de hand van twee stellingen met elkaar in discussie gebracht, waarbij twee thema's naar voren worden gebracht die raken aan het eschaton, namelijk: *“Hoort de dood bij het leven?”* en *“Wat is de bestemming van de onrechtvaardigen?”* Beide vragen hebben te maken met de visie op de genoegzaamheid en betrouwbaarheid van het Schriftuurlijk spreken. Ook geeft het inzicht in het lot van hen die buiten Gods omgang geleefd hebben.

⁶² Hij schreef in 1998 *“Jezus Kurios”* waarna in 2002 hij de christologie verder uitwerkte in *“De Kring om de Messias.”*

3.2 Berkhof - Christelijk Geloof

Berkhof schreef in de 70-er jaren van de vorige eeuw zijn *Christelijk Geloof* om voor een breed publiek zijn geloof te verantwoorden. Berkhof neemt stelling tussen traditionalisme en modernisme. Schrijvend en zoekend beschrijft hij niet *het* christelijk geloof, maar *“om wat vanaf het Nieuwe Testament tot heden christelijk geloof heet.”* Hierdoor heeft hij voor een breed publiek interesse gewekt voor de theologie.

3.2.1 Mensleer en zondeleer

Berkhof vindt dat de theologie niet veel kan zeggen over antropologie, aangezien de Bijbel ‘slechts’ wat hoofdlijnen projecteert. Dit tekent zijn omgang met de Schrift als kritisch. Als hij spreekt over het antropologisch spreken in de geloofsleer, wijst hij op het platonisch dualisme dat kerk en theologie eeuwenlang hebben aangehangen. Hij wijst het idee van een ‘onsterfelijke ziel’ en een stoffelijk lichaam af, zonder overigens een passend alternatief te bieden: *“Het NT denkt beslist niet in die richting; het zegt integendeel, dat alleen God onsterfelijkheid bezit (1 Tim 6;16) en dat wij in de opstanding onsterfelijkheid mogen aandoen (1 Cor. 15:53).”*⁶³ Hier heeft hij mijns inziens een punt, waar hij echter zelf ook voor openstaat: namelijk de resultaten van de seculiere wetenschap inzetten op punten waar de theologie ons geen antwoord geeft.

Wanneer Berkhof spreekt over zonde en dood, noemt hij zonde een afwijzing van de structuur, de mens die tegen zijn bestemming ingaat. *“Wij spreken daarmee uit, dat de zonde niet maar een betreurenswaardige misstap van onze eerste voorouders geweest is, maar diep in de schepselmatige structuur van het riskante wezen mens is verankerd.”*⁶⁴ Dit heeft te maken met zijn visie op de geschapen werkelijkheid, die *“...onvoltooid, onaf en defectief is. Wij weten dat dit alles bij Gods goede schepping behoort, maar ook dat het uit de in Christus ontworpen herschepping zal worden uitgebannen. Hij wil kennelijk, dat zijn schepping een geschiedenis doormaakt van weerstand en worsteling, van lijden en strijden.”*⁶⁵

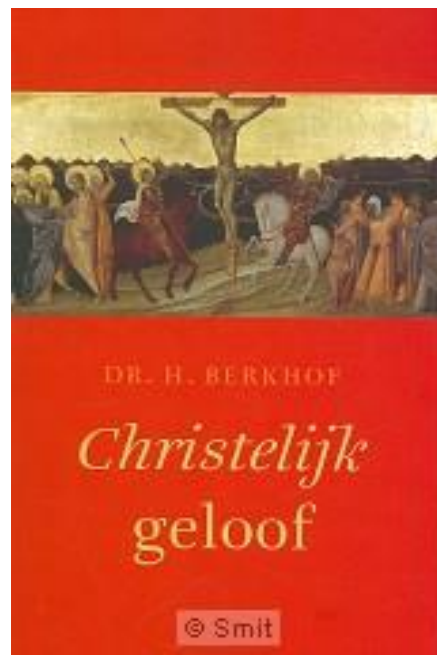
3.2.2 Waar zijn de doden?

Wanneer Berkhof zich afvraagt waar de doden verblijven, wijst hij allereerst op de herkomst van het spreken over een tussentoestand:

*“Dit idee is gevoed door een eeuwenlang gangbare scheiding tussen een sterfelijk lichaam en een onsterfelijke ziel. Men stelde zich dan voor, dat de ziel van de gelovige na de dood opstijgt tot naar de tegenwoordigheid van God (de hemel) om daar voor eeuwig te ‘juichen voor de troon’.”*⁶⁶

Hij is hierin consequent met zijn antropologische beschouwingen en zijn benadrukken van de eenheid van lichaam en ziel. Hij ziet ook niets in een dualisme van ziel en lichaam:

*“De verschijningen van Jezus in een nieuwe lichamelijkeheid, tezamen met het lege graf, hebben het christelijk geloof er van meet af voor behoed, zich het eschaton te denken als ontsnapping van de ziel aan de materie. Dit bestaan wordt innerlijk én uiterlijk, geestelijk én materieel gered. Vandaar de uitspraak ‘Ik geloof de wederopstanding des vlezes.’”*⁶⁷

⁶³ Berkhof, 1973: 508

⁶⁴ Berkhof, 1973: 199

⁶⁵ Berkhof 1973: 179

⁶⁶ Berkhof, 1973: 548

⁶⁷ Berkhof, 1973: 550

Berkhof citeert hier Filippensen 3:21, waar de verwachting van de opstanding bij Paulus weerklinkt. Hij speelt met de gedachte aan een *wachtenstijd* of een *louteringstijd* is. Dit aspect voert hij in vanuit de overtuiging dat het huidige en toekomstige leven een zekere continuïteit kennen. Aangezien we met schuld en gericht te maken hebben, stelt hij de vraag: *“Moeten we ook over de dood heen van reiniging en rijping blijven spreken?”*⁶⁸ Berkhof geeft hierbij zijn kritiek op de in zijn ogen overmatige aandacht voor rechtvaardiging buiten onszelf die te kort doet aan het belang van de werken in het christenleven. De nadruk op de rechtvaardiging door Christus hebben het spreken over de werken tekort gedaan. Berkhof trekt dit spreken over het belang van de werken door naar de beloning (en reiniging) ervan.

*“Zo leidt de gedachte van het gericht naar de werken vanzelf naar de overweging van een louteringsproces, in de r.k. traditie purgatorium of vagevuur geheten.”*⁶⁹

Dit is mijns inziens geen goede keuze, aangezien er geen lijn in de Bijbel te vinden is die spreekt over een loutering na het leven. Wel is er een duidelijke lijn te vinden in de brieven waarin de nadruk op standvastigheid in het christenleven samengaat met een nadruk op de verheerlijking in het eeuwige leven.

Als gevraagd wordt naar de plaats van de hemel en de hel is Berkhof voorzichtig en spreekt hij uit dat hemel en hel niet zozeer *plaatsbepalingen* als wel *zijnsbepalingen* zijn. Hij spreekt hierover bij het spreken over Jezus' neerdaling in het dodenrijk: *“De vroege kerk drukte dat uit als: nederdalen in de ruimten waar de gestorvenen bijeenvergaderd zijn, Hebr.: she'ol, Gr.: haides. Maar omdat hij die God nooit verlaten heeft, in deze staat inging, werd deze staat door hem in principe van zijn verschrikkingsmacht beroofd. ... Calvijn heeft het geloofsartikel ontmythologiseerd door het op Jezus' godverlatenheid aan het kruis te betrekken.”*⁷⁰

Wanneer Berkhof spreekt over het lot van de onrechtvaardigen, stelt hij de vraag *“Wat is de toekomstverwachting voor de niet-gelovigen?”* Hij wijst erop dat niet alleen mensen schuldig zijn, maar ook structuren die binden en veroordelen. Het gericht is alleen voor hen die moedwillig tegen Gods wil in zijn gegaan. Hij laat daarom ook ruimte open voor een korting van de strafmaat; de vraag of de hel eeuwig is, beantwoordt Berkhof met

*“We weten het niet... God neemt de verantwoordelijkheid van onze beslissing serieus, maar nog meer de verantwoordelijkheid van zijn liefde. De duisternis van verwerping en godverlatenheid kan en mag niet weggeredeneerd worden, maar kan en mag evenmin vereeuwigd worden. In Gods naam hopen wij, dat de hel een louteringsweg zal zijn.”*⁷¹

3.2.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton

Wat is zijn persoonlijke verwachting dan? Berkhof spreekt over de dood als een 'sprong'. Hiermee geeft hij aan niet exact te weten wat er komt, maar wel dát er iets komt, met dien verstande dat we als mensen van tijd en plaats niet weten *“...wat over de sprong heen 'tijd' betekent. Bij de goede schepping en dus bij ons mens-zijn behoort de tijd. Over een tussentijd en een tussen-toestand kunnen wij geen zinnige uitspraken doen. Behalve dan deze ene, die van beslissend gewicht is: dat wij over de doodsgrens nooit en nergens uit de hand van onze trouwe Bondgenoot zullen vallen. Hij blijft dezelfde aan beide zijden van de grens.”*⁷²

Hiermee ageert Berkhof tegen signalen in zijn tijd waar overmatige aandacht was voor het eschaton als wereldgebeuren. Hij vindt dat dit tekort doet aan de persoonlijke verwachting.

⁶⁸ Berkhof, 1973: 510 Dit aspect van loutering en rijping is door de protestantse theologie uit het oog verloren als reactie op de leer van het vagevuur en de uitwassen hierbij volledig uit het oog verloren. O.a. Jurgen Moltmann heeft dit aspect opnieuw opgepakt. Dit zijn m.i. allemaal consequenties van de gedachte dat na de dood nog een vorm van voortleven van de ziel mogelijk is.

⁶⁹ Berkhof, 1973: 511

⁷⁰ Berkhof 1973: 323

⁷¹ Berkhof, 1973:, 554

⁷² Berkhof, 1973: 548

Tussen leven en herleven ziet Berkhof continuïteit vanwege de trouw van God over de dood heen. De trouw van de verbondspartners (God en mens) kan nooit verbroken worden. Het enige wat we volgens hem kunnen zeggen is

*“...dat wij over de doodsgrens nooit en nergens uit de hand van onze trouwe Bondgenoot zullen vallen. Hij blijft dezelfde aan beide zijden van de grens. En even verderop schrijft hij: “Dat de ontslapenen hoe-dan-ook in de hand van de Vader van Jezus Christus zijn, schijnt een minimum, maar is het maximum. De verschillende nt-ische uitspraken en beeldspraken zijn niet meer dan benaderingen daarvan.”*⁷³

De trouw van God houdt ons ook in de dood vast en staat borg voor onze identiteit ook in de discontinuïteit van de dood.⁷⁴

Berkhof heeft met zijn dogmatische werk tussen uitersten gelaveerd. Daarbij spreekt hij over eenheid van lichaam en ziel, maar hij wil vanwege de discontinuïteit tussen sterven en opstaan dit niet verder uitwerken. Tegelijk laveert hij tussen het spreken over *het persoonlijke heil* en *het eschaton als wereldgebeuren*, waarbij hij de *persoonlijke geloofszekerheid van de reformatie* op de schop neemt. Zijn *aanleunen tegen de wetenschap* kan hij niet consequent volhouden als hij het *samengaan van platonische en theologische antropologie* afwijst. Daarmee heeft Berkhof wel vragen opgeroepen, die pas in de 21^e eeuw beantwoord worden, zoals we zullen zien bij het werk van A. van de Beek (3.4).

⁷³ Berkhof, 1973: 548, 549

⁷⁴ Berkhof, 1973: 508. Hij bespreekt hier G. van der Leeuw, *Onsterfelijkheid of opstanding?* en P. Althaus *Die letzten Dinge*.

3.3 B. Wentsel – Dogmatiek

Wentsel staat met zijn dogmatiek in de traditie van de Gereformeerde orthodoxie. Het uitgangspunt voor zijn spreken over God is geworteld in het Sola Scriptura. In het spreken over de mensleer, zondeleer en leer van de laatste dingen stelt Wentsel de verbondsrelatie tussen God en mens centraal. Gods relatie met mensen is het doel van de schepping en het doel van de herschepping.

3.3.1 Mensleer en zondeleer

Uitgaand van de Bijbelse **antropologie** benoemt Wentsel de mens als *beeld van God*, die in zijn *lichamelijke-geestelijke eenheid* in alles afhankelijk is van zijn Schepper. Hij wijst het idee van een *eeuwig levende ziel* af en duidt hij de betekenis van het Hebr woord *něfěšj*

*“allereerst de adem, het levensbeginsel... in de tweede plaats de zetel van de aandoeningen en begeerten en in de derde plaats iemands individuele persoonlijkheid, in de vierde plaats de veralgemenisering van iemand’, en tenslotte betekent het ook levend wezen, hetzij dier of mens.”*⁷⁵

Over de verhouding tussen God en mens benadrukt Wentsel de afhankelijkheid van de Maker t.o.v. het maaksel. Dit wordt zichtbaar in de wijze van scheppen. *“het mensenleven is de gang van de ene moederschoot naar de andere. De mens wordt weer wat hij was voordat de Schepper hem de levensgeest inblies, nl. aarde. God en mens verhouding zich als de Souvereine en de afhankelijke.”*⁷⁶ Hiermee benadrukt Wentsel de mens als kwetsbare geschapenheid, die ondanks dit in nauwe relatie tot de Schepper mag leven.

De **zonde** is voor Wentsel de oorzaak van het sterven; hij noemt de dood de *straf-sanctie op de ongehoorzaamheid*. Wentsel spreekt over de relatie God en mens in het paradijs over het *werkverbond* waarin Adam aangemerkt wordt als verbondshoofd van de mensheid. Dit staat Wentsel met een verwijzing naar de Adam-Christus parallel in Romeinen 5: *“Het gaat in deze parallel niet om een nevenlijn in de paulinische theologie, maar om een hoofdlijn of een heilshistorische conceptie.”*⁷⁷

De straf op de zonde is de drievoudige dood, waarvoor Gods antwoord is genade, eeuwig leven en verrijzenis.⁷⁸

*“De veroordeling van één-voor-allen en allen-in-één had tot effect de drievoudige ontwrichting: van de ziel (de geestelijke dood in zonden), van het lichaam (de tijdelijke dood) en in een ver perspectief de dood van lichaam en ziel als scheiding van God (eeuwige dood).”*⁷⁹

Wentsel spreekt hier over ziel en lichaam in de verhouding geestelijke/stoffelijk. De eeuwige dood is dan het eeuwig gescheiden zijn van God in de rampzaligheid.

⁷⁵ Wentsel, 1987: 589

⁷⁶ Wentsel, 1987: 590

⁷⁷ Hij wijst hier op de plaatsing van de genealogie van Jezus in het Lukas-evangelie, waar nadrukkelijk Christus als Zoon van Adam gepresenteerd wordt, als zoon van God, waarbij beiden representant zijn van resp. het werk- en het genadeverbond. Let wel: het woord *verbond* (Hb. *Berith*) komt in de TeNaCh voor het eerst ter sprake bij het verbond met Noach, en vervolgens bij het verbond met Abraham. Om te spreken van een werk-verbond is mijns inziens een gekunstelde constructie.

⁷⁸ Opmerkelijk dat hij verrijzenis vóór het eeuwige leven plaatst!

⁷⁹ Wentsel, 1987: 732/3

3.3.2 Waar zijn onze doden?

Wentsel bespreekt de suggestie van Berkhof over een mogelijk platonisch dualisme dat in de kerk ingeslopen is en stelt de vraag of de kerk *ten onrechte de ziel losmaakt van het lichaam enz.* Hij spit deze zaak diep uit en stelt de vraag of *“de leer vervangen moet worden door de leer, dat er tussen sterven en opstanding geen blij interim is, maar dat er helemaal niets is voor niemand?”*⁸⁰ Maar hiertegen verzet hij zich met hand en tand met als hoofdargument dat de sterke verbondsband tussen God en Mens nooit verbroken kan en zal worden.

Wentsel heeft diverse pijlen op de boog om de verschillende vragen rond de tussentoestand van de gelovigen eerlijk te bespreken. Hij (h)erkent diverse standpunten en bespreekt deze open met zowel hiervoor zowel theologische als filosofische argumenten.

Hij gaat mee in de gedachte dat het spreken over een *eeuwige ziel* eigenlijk niet voorkomt in de Schrift. Toch pleit hij om ruimte voor het spreken van een tussentoestand van gelukzaligheid. Zijn eerste theologische argument is daarom

*“dat de gelovigen genieten na de lichamelijke dood in de tussentoestand een voorlopige gelukzaligheid genieten, ligt zakelijk diep verankerd in de Godsopenbaring en gaat niet terug op (neo)platonischheidens ergoed. Wel hebben het (neo)platonisch dualisme, de leer van een meer en minder zijn en de leer aangaande de wezensschouw van de ziel in de OK en RK grote invloed uitgeoefend;”*⁸¹

Voor Wentsel raakt de kern van de vraag namelijk de Godsleer. Het gaat over de betrouwbaarheid van God, die volgens Wentsel duidelijk maakt in de Schrift dat Hij Zijn kinderen nooit loslaat.

Zijn tweede theologisch argument betreft de lezing van teksten in OT en NT. Hij onderscheidt hierin teksten die spreken van een hoge, dan wel van een lage verwachting van het hiernamaals.⁸² Teksten met een lage verwachting spreken over het *zwijgen van het graf*; teksten met een hoge verwachting spreken erover dat *God mij nooit zal verlaten*

In zijn derde theologische argument betreft Wentsel de tekst over de God van Abraham, Izak en Jakob over de God-van-levenden, als bewijstekst voor het voortbestaan van de zielen. Hij stelt dat *ze niet als ‘slapende’, maar als actieve, met Hem mee-levende, mee-biddende, mee-regerende en meegetuigende leden van de triomferende, wachtende Kerk.*⁸³ Zoals we in hoofdstuk 2 gezien hebben, spreekt deze tekst juist over de opstanding, maar voor Wentsel, die de verbondstrouw van God centraal stelt, is dit het bewijs voor de continuïteit over de dood heen. De hoofddreden voor continuïteit is voor Wentsel duidelijk geworteld in de verbondstrouw van de Schepper tegenover zijn schepsel. *“...de band met de Eeuwige verduurt de doodsvalei, omdat hij een onvergankelijk verbond met de zijnen gesloten heeft, omdat Christus de dood als vloek Gods (weg)gedragen heeft...”*⁸⁴

Vervolgens gebruikt hij ook filosofische argumenten om aan te tonen dat God zijn kinderen nooit loslaat. Hij stelt: *“...een godheid die vrienden aan de dood prijsgeeft en niet bij machte is de band met hen te bewaren en hen in leven te houden, en die hen in de doodscrisis in de steek laat, immers een machteloos en trouweloos wezen is.”*⁸⁵

⁸⁰ Wentsel 1998: 407; Wentsel laat merken de discussie goed te kennen en citeert onder meer C. Vonk en B. Telder die in de '60-er jaren gepubliceerd hebben over de tussentijd.

⁸¹ Wentsel 1998: 407

⁸² Hij onderscheidt in het OT teksten met een hoge en een lage verwachting: Psalm 73 aan spreekt met hoge verwachting van het hiernamaals (*Al vergaan mijn lichaam en mijn hart... mijn erfdeel blijft God voor eeuwig*).i.t.t. psalm 88, met een lage verwachting (*wordt in het graf over uw liefde gesproken?*).

⁸³ Wentsel, 1998: 410; Wentsel is er veel aan gelegen om de discussie helder te houden. Hij bespreekt onder meer de paradijsvoorstellingen in het inter-testamenteaire tijdperk, waarin het bestaan van het paradijs besproken werd, o.m. in het boek *Henoch*. Hij vat tenslotte zijn betoog samen met: *“Jezus kent aan het paradijs een tastbaar bestaan in de hemelse afdeling van het universum toe als glanzend centrum van Godsopenbaring en voorlopige woning van de tot hoger bestaan bevorderde hagioi.”*

⁸⁴ Wentsel, 1998: 412

⁸⁵ Wentsel, 1998: 409

En vervolgens ook: *“De leer dat de ziel nooit zonder het lichaam kan bestaan getuigt van een onderschatting van a. de Macht Gods om een existentieform in stand te houden, die afwijkt van de huidige, en b. van de trouw Gods in het liefderijk ‘staande houden’ van de zijnen.”*

Wentsel zet hier de almacht van God in als bewijs of verzekering dat dit alles wat voor ons onmogelijk is, bij Hem toch mogelijk is. Maar door deze constructie gaat hij m.i. voorbij aan de teksten die duidelijk spreken over ziel en lichaam in het eschaton. De schrift kent dit soort filosofische ‘bewijzen’ niet.

Toch blijft hij verlegen met de vraag of mensen zonder lichaam kunnen bestaan, aangezien God de mens als een lichamelijk-geestelijke eenheid geschapen heeft. Hij komt dan met de volgende filosofische constructie *“dat de gehele mens naar lichaam en ziel sterft – en dus de ziel niet eeuwig is en helemaal niet pre-existent – is buiten kijf, maar in Christus wordt hij gerechvaardigd en ontvangt hij eeuwig leven zodat hij onsterfelijk wordt.”*⁸⁶

Door deze constructie laat hij een buitengewoon groot vertrouwen zien in de almacht van God, en het belang voor dit gevoelig liggende thema dat het vertrouwen van God raakt. Toch kan een dergelijke constructie met het oog op de opstanding echt niet. We blijven namelijk zitten met de vraag waar de ongelovigen blijven.

Ik signaleer een probleem bij Wentsel in het spreken over de onmiddellijke eeuwige bestemming van de mens. Hij spreekt over de verbondstrouw van God tussen God en zijn geliefde kinderen., maar houdt tegelijk vast aan het spreken over de eeuwige veroordeling die al begint op het moment van de dood. Het is mijns inziens onlogisch en inconsequent om te spreken van het neerdalen in de hel, als het **eeuwige vuur**, terwijl we nog te maken hebben met de geschapen tijd tot aan de wederkomst. Dan zou men tijdelijk uit het eeuwige hellevuur gehaald worden. Een onmogelijke constructie.⁸⁷

Het blijkt gemakkelijker om te zeggen wat het niet is, dan wat we wel kunnen zeggen over de toestand van de gestorvenen. Wanneer hij bespreekt wat de invloed van Plato is op de oosterse en middeleeuwse kerk, wijst hij terecht op het getuigenis van de Bijbel, maar hij trekt daar m.i. geen conclusies uit met betrekking tot de werkelijkheid van de lichamelijke dood!

3.3.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton

Wentsel maakt geen onderscheid tussen de verwachting van de kerk en de persoonlijke hoop. Beiden zijn geworteld in de verbondstrouw van God. De persoonlijke verwachting van Wentsel spreekt telkens weer over continuïteit tussen het aardse en hemelse leven. Enkele aspecten daarvan zullen we kort noemen.

Wentsel gebruikt onder meer Joh 6:40, als aanleiding om te spreken over de *ten hemel opneming* van de gelovigen. Zijn argument is dat de dood geen onderbreking meer is van het hier begonnen eeuwigheidsleven. *“Ten vierde is het feit dat Christus met zijn hemelvaart als de eersteling en representant van al de zijnen in zijn nieuw lichaam naar God is gegaan het onderpand, het bewijs en de zekerheid dat ook de zijnen naar de hemel zullen gaan.”*⁸⁸ Mijns inziens verwacht hij hier de soteriologische betekenis van de hemelvaart van Christus met een mogelijke hemelvaart van de ziel naar de hemel. Het is onmogelijk om van niet-opgestane gelovigen te veronderstellen dat ze naar de hemel gaan. De hemel is de ruimte van God, waar Jezus ons representeert. Dit mag nooit verward worden met een *hemelvaart* van Gods kinderen voordat ze opgestaan zijn. Zinvoller zou het zijn om te spreken over de macht van Jezus die ons representeert in de hemel, van Wie wij verwachten dat Hij terugkomt. Tot die tijd zijn wij ‘in Hem’ bij God.

⁸⁶ Wentsel 1998: 414; hij sluit hiermee ook aan met het belijden van de Heidelbergse Catechismus waarin beleden wordt dat *niet alleen mijn ziel na dit leven terstond tot Christus haar Hoofd opgenomen zal worden, maar dat ook mijn lichaam, door de kracht van Christus opgewekt, weer met mijn ziel verenigd wordt.*

⁸⁷ Vergelijk Wentsel in deel 4c, p. 414

⁸⁸ Wentsel, 1998: 413

Hij staaft zijn gedachte wel met OT-gegevens over de dood. Zo schrijft hij dat *“de belofte van duurzame Godsgemeenschap, dodenopwekkingen ... en beloften inzake de verrijzenis en vergeling aanwijzingen dat de gelovigen ook na en in de dood veilig zijn in Gods hand.”*⁸⁹ Wentsel benadrukt vóór alles continuïteit van Gods verbond met Zijn gelovige kind - de christen heeft een eigen visie op de dood *“De dood is een slang die zijn gif kwijt is. De dood kan ons nooit meer van Gods liefde in Christus scheiden; zij is voor ons een doorgang tot het eeuwig met Christus leven; omdat de liefde Gods in ons hart is uitgestort, kunnen we niet meer sterven.”*⁹⁰

Hier begrijpt Wentsel de zegen van de dood van Christus in het kader van de opheffing van de vloek en de straf van de dood. Hij spreekt hier met de Heidelbergse Catechismus over de onmiddellijke vereniging van de gelovige met God. Aangezien deze band niet alleen een geloofsband, maar zeker ook een gevoelsband is, kan deze nooit verbroken worden. De bespreking van Wentsel waardeert ik daarom buitengewoon vanwege zijn sterke stellingname in de verdediging van het verbond. Toch vindt ik het gebruik van zijn theologische en filosofische argumenten samen niet sterk genoeg om het spreken van de schrift over de doden te harmoniseren.

⁸⁹ Wentsel, 1987: 740

⁹⁰ Wentsel, 1987: 742

3.4 Van de Beek – God doet recht

3.4.1 Inleiding

De titel van zijn werk tekent het grote kader waarbinnen Van de Beek zijn eschatologie positioneert. Zijn spreken over het eschaton is spreken over Christus.

Vanuit deze uitspraak trekt Van de Beek lijnen naar het persoonlijk verwachten en de wederkomst ten oordeel, maar ook naar de wederoprichting van alle dingen, waarin *verbroken relaties hersteld worden en mensen tot hun recht komen*.

Van de Beek wil evenals Berkhof recht doen aan de vragen die de moderne mens stelt en gaat daarom in gesprek met theologen als Käsemann en Bultmann. Hij komt hun scepsis tegemoet door te stellen dat *“het geloof in de wederkomst uit de hemel en modern denken niet samen gaan.”*⁹¹. Tegelijk schrijft Van de Beek in een wetenschappelijk klimaat dat minder strijdbaar staat tegenover het christelijk geloof als in de tijd van Berkhof. Natuurwetenschap en theologie drukken elkaar niet weg, maar vinden herkenning⁹² om zo te zeggen: *“Natuurwetenschap sluit de mogelijkheid van God niet meer uit.”*⁹³ En ongeloof m.b.t. eschaton is gezien vanuit de verdediging in de 1^e Petrusbrief blijkbaar iets tijdloos.

3.4.2 Waar zijn onze doden?

Van de Beek geeft toe dat het spreken over het eschaton ons moeite geeft: *“Het is juist kenmerkend voor het eschaton dat dan openbaar wordt wat verborgen was.”* Vóór alles benadrukt hij dat we bij het spreken over het eschaton gebonden blijven aan de geschapen realiteit, aangezien God zich binnen deze geschapenheid heeft geopenbaard. Toch weet hij veel zinvolle kanttekeningen te maken. Achtereenvolgens bespreken we zijn visie op *het voortleven van de ziel*, het bestaan van *hemel en hel* en de mogelijkheid van *loutering*.

Voortleven van de ziel?

Van de Beek maakt duidelijk dat het idee van de onsterfelijke ziel zo breed gedragen wordt omdat men *“daarin een drager heeft van de continuïteit. De onsterfelijke ziel lijkt de continuïteit te waarborgen van de menselijke persoon door de dood heen.”* Het draait volgens hem vooral om het geheim van de toekomst: mensen geloven niet dat het met de dood afgelopen is. De constructie van de *onsterfelijke ziel* sluit hier bij aan. Hij onmaskert dit echter als on-Bijbels spreken: *“Door de opstanding te vertalen naar een voortbestaan van de ziel of iets van een menselijke identiteit past deze in een enigszins religieuze verlichte cultuur. Daartegenover hebben zowel de apostelen als de orthodoxe kerkvaders staande gehouden dat het om een zichtbaar verschijnen van de Heer gaat, een lichamelijke opstanding en een laatste oordeel over mensen van vlees en bloed. Die horen in de vroegchristelijke eschatologie onlosmakelijk samen. Voor hen staat of valt daarmee het geloof.”*⁹⁴ Volgens hem roept de hele schepping om gerechtigheid en dat is niet met een onsterfelijke

⁹¹ Van de Beek 2008: 14

⁹² Wel zijn er diverse raakvlakken in het kritisch realisme, waarin dimensies, entiteiten, informatieoverdracht, massacommunicatie gemeengoed geworden is. Wel vult hij hier subtiel bij aan *“Of men Gods trouw gelijk kan stellen met natuurkundige continuïteit is zeer de vraag.”* (Van de Beek 2008: 32)

⁹³ Dit wil niet zeggen dat zij de *werkelijkheid van God* accepteren. *“Daarover zegt de moderne natuurkunde niets.”* (Van de Beek: 2008, 32)

⁹⁴ Van de Beek, 2008: 36

ziel op te lossen: *De voorstelling van de onsterfelijke ziel is onvoldoende basis voor het geloof inde opstanding der doden.*"⁹⁵ Feitelijk blijft Van de Beek wel volhouden dat de zielen in de hemel zijn, maar hij schrijft vervolgens *"Het is niet voldoende dat de zielen in de hemel zijn. Er moet recht gedaan worden inde lijfelijheid van deze aarde.*

Het voortleven van de ziel bestrijdt hij op drie manieren. Allereerst wijst hij met nadruk het spreken over een *eeuwige relatie* af. Hij bestrijdt hierin Van Gennep met zijn idee over de bestemming van de mens als een *eeuwige relatie, waarbij er een menselijke identiteit is*. Van de Beek herkent hier iets in van de gnosis met de aandacht voor de menselijke identiteit die deel krijgt aan de eeuwige logos. Deze manier van zingeving staat echter los van de belijdenis van de goede schepping. Een tweede argument ontleent hij aan het spreken van de Schrift, waarin het geloof in een daadwerkelijk ingrijpen van God in de geschiedenis onmogelijk is zonder te spreken over de opstanding *"Zonder de wet en de profeten en de psalmen verdampt het christendom tot ene vaag onsterfelijheidgeloof, waarbij een herinnering genoeg is."*

Dit benadrukken van het recht van God in de lichamelijke herrijzenis leidt hem ook tot een derde putn van aandacht. Het grote belang dat Van de Beek hecht aan de lichamelijke herrijzenis in tegenstelling tot het *voortleven van de ziel* heeft te maken met het recht van God. Deze opstanding is van de 'gehele' mens wat impliceert dat *"de realiteit van het voortbestaan van de ziel niet anders is dan die van het lichaam... Wat ook de relatie van ziel, geest en lichaam moge zijn, ze horen bijeen als de mens die sterft en wordt opgewekt in een werkelijkheid waarin de mens is ingebed in de wereld van de schepping."*⁹⁶ De schrijver bouwt zijn betoog voornamelijk rond teksten uit de vroege kerk. Naast alle voorstellingen over de *onderwereld* of een bestaan *in de hemel* heeft de vroege kerk *"unaniem de lichamelijke opstanding heeft geleerd."*⁹⁷

Hemel en hel

Mogen we over de tussentijd al spreken over een bestaan in de hemel of de hel? Hij wijdt een geheel hoofdstuk aan de realiteit van hemel en hel, waarbij hij deze als werkelijk bestaande entiteiten opvat. De hemel is de woonplaats van God, de plaats van verheerlijking, omdat God heerlijkheid omvat. Zoals de vroege kerk streed voor de leer van de opstanding uit de dood hebben wij te strijden voor de leer van de voorstelbaarheid van hemel en hel in onze tijd. Beide lijnen tonen overeenkomsten. In dit kader blijkt dat Van de Beek nog steeds over het spreken van het interim blijft gissen: *"Wat ook de relatie van ziel, geest en lichaam moge zijn, ze horen bijeen als de ene mens die sterft en wordt opgewekt in een werkelijkheid waarin de mens is ingebed in de wereld van de schepping."*⁹⁸

Loutering

In het spreken over de hel is in de vroege kerk gekozen voor het idee van de *loutering van de ziel*. Van de Beek werkt de gedachte van Origenes⁹⁹ uit, die schrijft: *"de mensen die niet hebben geleefd volgens Gods wil, ontmoeten na hun dood allermint een genadige, vergevende Vader, maar worden doorgestuurd naar een nieuwe wereld voor de herkansing."* Dit heeft zeker te maken met het spreken over het *louteringsvuur*, dat bedoeld is om mensen die op aarde niet geleefd hebben naar de wil van God alsnog voor te bereiden op zijn heerlijkheid. *Het vuur is dus een tussenfase naar het paradijs."*¹⁰⁰

⁹⁵ Van de Beek, 2008: 71

⁹⁶ Van de Beek, 2008, 91. Van de Beek wijst er herhaaldelijk op dat de Schrift de eenheid van lichaam en ziel leert. Toch kiest hij in dit citaat niet voor duidelijk: *wat het ook moge zijn...* Blijkbaar is de materie zo ongrijpbaar, dat we blijven gissen.

⁹⁷ Van de Beek, 2008: 53

⁹⁸ Van de Beek, 2008: 91

⁹⁹ Origenes is de kerkvader die ervan uitgaat dat uiteindelijke allen gered worden. Dat is bij hem niet zozeer vanuit het idee dat god wel vergeeft en dus nooit mensen zal veroordelen. Het is veeleer ontleend aan de gedachte dat uiteindelijk alles en allen zich voor God moeten buigen.

¹⁰⁰ Van de Beek 2008: 97 Volgens de beschrijving van VdB hebben nogal wat auteurs in de vroege kerk gesproken over een *louteringsvuur*, waarbij altijd het herstel van de hele gevallen mensheid op het oog gehouden werd.

Van de Beek wijst de voorstelling van het vagevuur af, om de theologische reden dat het offer van Christus voldoende is, maar wijst er vervolgens op dat de Schrift spreekt over het vuur dat het werk beproefd en schrijft: *“...men kan misschien voorzichtig nuanceren, mits het niet gaat om het verdienen van de heerlijkheid, maar om een verschil in beoordeling.”*¹⁰¹

3.4.3 Persoonlijke verwachting van het eschaton

Wat hebben gelovigen dan te verwachten in het eschaton? Volgens Van de Beek is de persoonlijke verwachting van de gelovige in navolging van het Bijbels getuigenis de opstanding. *“Het geloof in God als de Getrouwe impliceert het geloof in de opstanding.”*¹⁰² De God die recht doet is de God die opwekt. Het gaat niet in de eerste plaats om het voortbestaan van de mens, maar om dat van God.

Deze trouw van God wordt zichtbaar in het OT, maar Van de Beek ziet daarin een ontwikkeling. Israëls verwachting betrof eerst de bescherming tegen de dood (zie Ps 34) maar ontwikkelde zich later tot het geloof dat het met de dood niet afgelopen kan zijn. *“De rechtvaardige zal in de dood bij Hem zijn en de Here zal aan hem vreugde geven naar de mate van de verdrukking. God zal trouw zijn aan wie Hem vrezen.”*¹⁰³

Net als Wentsel benadrukt hij dat het OT vol is van de verwachting van de opstanding. *“Maar naarmate de individuele vergelding verschuift naar een verrijzenis uit de dood, verschuift ook de collectieve verwachting in die richting. Gods trouw aan Israël zal waar worden in het einde der dagen.”*¹⁰⁴ Steeds opnieuw richt hij de blik op de rechtvaardigheid van God, die openbaar komt in de vergeving der zonden. En vergeving geeft recht op de opstanding! *“Dan zullen niet alleen de rechtvaardigen opstaan en blinken als het firmament, maar dan zullen zij ook ontheven zijn aan de macht van de zonde en bevrijd zijn van de schuld.”*

De persoonlijke verwachting van de gelovige richt zich in navolging van de Schrift altijd op de vergeving, de opstanding en het eeuwige leven: *Nadat de mens geheel ten onder is gegaan in het oordeel dat zichtbaar wordt in de dood, ontvangt hij eeuwig leven als totale vergeving der zonden en dat wordt zichtbaar in de wederopstanding van het vlees.*¹⁰⁵

Bij de bespreking van dit thema gebruikt Van de Beek zijn onuitputtelijke kennis van de vroege kerk. Daar spitste de discussie zich niet toe op de onsterfelijkheid van de ziel, want die werd in diverse gedaanten aanvaard. De discussie ging veeleer over de mogelijkheid of het lichaam onsterfelijkheid kan ontvangen. *“Nadat de mens geheel ten onder is gegaan in het oordeel dat zichtbaar wordt in de dood, ontvangt hij eeuwig leven als totale vergeving der zonden en dat wordt zichtbaar in de wederopstanding van het vlees.”*¹⁰⁶ In alle toonaarden herhaalt hij: *“Als de hele mens onsterfelijkheid ontvangt, dan wordt dat zichtbaar doordat het lichaam onsterfelijkheid ontvangt. Daarop is alles gericht.”*¹⁰⁷

Ik vind dat Van de Beek lang beschrijvend blijft en zichzelf soms tegenspreekt. Zo benadrukt hij enerzijds dat *“de opstanding in het OT een element van Gods rechtspreken is”*, (p.32) terwijl hij vervolgens meldt: *“In OT-tijd was de opstanding van het lichaam nog minder gemeengoed. Er zijn enkele teksten die gewoonlijk laat worden gedateerd, die de verrijzenis expliciet noemen.”*¹⁰⁸ Hij blijft zich uitputten in beschrijven, maar kiest niet voor een tekst die samenvat wat het de kern van het belijden rond het eschaton inhoudt.

¹⁰¹ Van de Beek, 2008: 101

¹⁰² Van de Beek, 2008: 39

¹⁰³ Van de Beek, 2008: 37/8

¹⁰⁴ Van de Beek, 2008: 40

¹⁰⁵ Van de Beek, 2008: 68

¹⁰⁶ Van de Beek 2008: 68. Hij citeert hier ook Methodius (De Resurrectione): *“Men zegt dat de mens bestaat uit ziel en lichaam. Het is dus zodanig dat de mens niet buiten het lichaam kan bestaan, maar met zijn lichaam, opdat er niet een ander mens bestaat naast deze mens. Dus kan het lichaam niet vergaan, want de mens bestaat uit ziel en lichaam.”*

¹⁰⁷ Van de Beek 2008: 68 De vroege kerk is altijd blijven spreken van een onsterfelijke ziel als het onschendbare kernelement van de mens, dat bij God bewaard wordt. Van de Beek signaleert dit ook bij Thomas van Aquino. De vroege kerk benadrukte altijd de

¹⁰⁸ Van de Beek 2008: 51

3.5 Discussie

In deze paragraaf werp ik twee discussiepunten opwerpen die het drietal predikanten breed hebben verwerkt in hun werk. Met deze discussie probeer ik de visies van hen recht te doen, voor zover zij deze verwoord hebben in de genoemde werken.

3.5.1 “Hoort de dood bij het leven?”

Gespreksleider:

Wanneer we spreken over dood en leven, kunnen we dan niet zeggen dat de dood bij het leven hoort?

Berkhof:

Ja, dat denk ik wel. Aangezien ieder mensenleven eindig is, komen we regelmatig in aanraking met de eindigheid van het leven, met *“de opheffing van de voorlopigheid van dit aardse bestaan, en daarmee als de poort naar de voltooiing.”*¹⁰⁹

Wentsel:

De dood past toch niet bij de goede schepping van God? Gods openbaring maakt toch duidelijk dat er verband is tussen de *gunstrijke gemeenschap van de gelovigen met God en het gezegende leven enerzijds en de toorn Gods en het gevloekte bestaan ten dode anderzijds?*

Berkhof:

Maar neem je nu de teksten rond de schepping niet al te letterlijk? Zo hebben mensen het vroeger wel ervaren, maar *“De Schrift kan immers niet met de openbaring vereenzelvigd worden. Zij is de menselijke reactie erop.”*¹¹⁰

Van de Beek (VdB):

Het Oude Testament belijdt regelmatig dat *God de rechtvaardigen zou belonen en de goddelozen straffen*. Straf hoort niet bij het leven, maar is een gevolg van het afwijzen van het leven.

Berkhof:

Sterven leidt naar de voltooiing van Gods doel met de mens, en ontrooft de mens niet van het gewicht van het aardse leven. *“Het omgekeerde is waar: door dit perspectief krijgt ons aardse leven juist een eeuwig gewicht. Gericht en voltooiing zeggen ons immers hoe ernstig God dit leven neemt en welk een verantwoordelijkheid Hij ons daarin geeft”*¹¹¹.

Wentsel:

Maar wordt hiermee de pijn van het leven en de gebrokenheid op God afgewenteld? *“De mens kan de schuld voor de misère en de dood niet afschuiven op zijn Schepper of op de geschapen structuren of op zijn eigen zwakheid.”*¹¹²

Berkhof:

Zonde hoort bij het leven zoals sterven hoort bij het christenleven. *“Paulus gebruikt zelfs eenmaal de krasse uitdrukking dat hij steeds in zijn leven de nekrosis tou Iésou, het ‘doodgemaakt-worden van Jezus’omdraagt, en eenmaal spreekt hij van de stigmata tou Iesou., de wonden.”*¹¹³

Wentsel:

Maar, hiermee doe je toch onrecht aan de plaats die ingeruimd is in de Schrift voor de *Adam-Christusparallel* in Romeinen 5. *“Deze schriftgegevens leren ons dat de dood van de mens geen biologisch natuurproces is, zoals de bladeren in de herfst van de bomen vallen en gaan rotten, maar dat deze een gevolg is van Gods vloek-macht en een de mens bedreigende, vijandige macht is.”*¹¹⁴

¹⁰⁹ Berkhof 1973: 506

¹¹⁰ Berkhof 1973: 91

¹¹¹ Berkhof 1973: 510

¹¹² Wentsel 1987: 619 Enkele regels verderop benadrukt hij nogmaals: “...iedere begrafenis is een verkondiging van het ehech van de mens.”

¹¹³ Berkhof 1973:488

¹¹⁴ Wentsel, 1987, 741

Van de Beek:

“Dat de Schrift gelijk heeft in dezen, is wel duidelijk. Het probleem van moderne mens is, dat die de samenhang van ziekte en zonde niet ziet: ‘Zij geloven niet dat God ingrijpt, omdat de moderniteit denkt in het paradigma van immanente oorzaken en gevolgen, kunnen we niets meer met een ingrijpen van God. Dan kunnen we ook niets meer met lichamelijke consequenties van moreel kwaad. Het ethische en het natuurlijke staan los van elkaar.’”¹¹⁵

Berkhof:

Ik wil graag benadrukken dat de zonde niet bij de geschapenheid hoort, want zij is juist tegen-natuurlijk. Ze is niet een tragisch lot dat buiten onze wil om op de schouders is gelegd. Dan zou de zonde geen zonde meer zijn, geen uiting van de vrijheid.”¹¹⁶ Zonde is eerder het ontkennen van de relatie tussen God en de mens die op liefde gebouwd is.

Van de Beek:

Toch is het spreken over de macht van de zonde van belang als het gaat over de opstanding: de mens *“doet niet alleen zonde, maar hij is zondaar.”*¹¹⁷ Erkennen van de macht van de zonde behelst ook een erkennen van de vergeving der zonden. Juist in de opstanding der doden toont God de vergeving der zonden. *Dan zal ook heel Israel vrij zijn van schuld omdat er bij God vergeving is en de heiligen de dood niet zullen zien.*¹¹⁸

¹¹⁵ Van de Beek 2008: 56. Hij vervolgt zijn betoog door te stellen dat er vanuit deze optiek (dat zonde en straf losgekoppeld zijn) ook geen theologische noodzaak meer is voor de verrijzenis van het lichaam. *“Dan kunnen we volstaan met een bewaard blijven in Gods gedachten als een positieve herinnering. Zonder de wet en de profeten en de psalmen verdampt het christendom tot een vaag onsterfelijkheidsgeloof, waarbij een herinnering genoeg is.”*

¹¹⁶ Berkhof 1973: 199 Berkhof wil af van een spreken van schuldige mensen die volledig overgeleverd zijn aan de zonde.; juist door het bespreekbaar te maken in de menselijke ervaring is er ruimte om bijv. te spreken over het strijden tegen de zonde. *Zondekennis is geloofskennis* – Berkhof benadrukt dat het kennen van de zonde niet los staat van het kennen van God. Daarom benadrukt hij des te meer de liefdesrelatie tussen God en mens en minder de relatie tussen zonde en dood.

¹¹⁷ Van de Beek 2008: 39

¹¹⁸ Van de Beek 2008: 41

3.5.2 “Wat betekent het eschaton voor de onrechtvaardigen?”

Gespreksleider:

Heeft het spreken over de opstanding ten leven ook een keerzijde?

Wentsel:

Ja, dit wordt duidelijk vanuit het spreken over Gods verbond, waar Hij zegt dat Hij de rechtvaardigen beloont. *Hierin ligt opgesloten de tweevoudige opstanding van het vlees, een verrijzenis ten leven van de tsaddiqi en een verrijzenis ten dode van de goddelozen.*¹¹⁹

Berkhof

Het ware te wensen dat *de hel een louteringsweg zal zijn.*¹²⁰ Hoe kan de liefhebbende God zijn mensen voor eeuwig verdoemen?

Van de Beek

De kern van de discussie raakt de godsleer. Mensen vragen zich af “Zal God mensen voor eeuwig in de hel werpen?” Toch spreken de Bijbelse beelden niet over iets tijdelijks. “In elk geval geven ze niet de indruk dat het gaat om een tijdelijke loutering. Het is de plek vanwaar geen weerkeer mogelijk is. Voor de goddelozen is ‘de donkerste duisternis voor eeuwig weggelegd.’”¹²¹

Berkhof:

“Gods liefde overwint toch zelfs alle menselijke tegenstand? God neemt de verantwoordelijkheid van onze beslissing serieus, maar nog meer de verantwoordelijkheid van zijn liefde.”

Wentsel:

Het gaat er maar net over welk beeld van God we benadrukken. Het spreken van de eeuwige straf en het vuur raken aan de leer aangaande het wezen van God, van Christus, van het verbond. “Jahweh is tegelijkertijd een God van vergevende barmhartigheid en vergeldend-bevrijdende gerechtigheid jegens hen die Hem vrezen en een God van vergeldend-straffende gerechtigheid jegens hen die Hem haten of van Hem afoallen.”^{122,123}

Van de Beek:

“Spreken over de hel en een uitvoerige theologie van de hel horen typisch thuis in het corpus christianum. Het is dan ook verstaanbaar dat bij het verval daarvan ook de vraag naar de hel opnieuw gesteld wordt. De vanzelfsprekendheid is verdwenen.” Het is dan ook niet verwonderlijk dat mensen vragen stellen aangaande de hel. Laten we dan duidelijk uitspreken waar het om draait in de verkondiging.

Gespreksleider:

Is het niet beter te spreken over een tweede kans voor zondaren? Wijst 1 Petrus 3:18 hier niet op dat Christus zelfs de doodsmacht overwonnen heeft?¹²⁴

Wentsel

Ik keer me scherp hiertegen. Wanneer we menen dat zondaren een tweede kans krijgen, doet dit tekort aan de uitspraken van Gods rechtvaardigheid.¹²⁵ “De beslissingen voor het hiernamaals vallen op deze aarde in het hiernumaals, dient de boodschap der Kerk gericht te zijn op de uitzichtsvolle beloften, op geloof in en een vruchtbaar leven voor de Kurios.”¹²⁶

¹¹⁹ Wentsel, 1998: 471

¹²⁰ Berkhof 1973: 554

¹²¹ Van de Beek 2008: 104

¹²² Wentsel 1998: 486

¹²³ Wentsel, 1987, 746 “Wie de hel als impopulair dogma schrapt uit het credo, brengt daarom in alle onderdelen van de leer een ingrijpende wijziging aan de leer van de vernietsing van de goddelozen of van de wederherstelling van alle dingen”

¹²⁴ Zo zegt Moltmann (In het einde ligt het begin, Boekencentrum, 2006, p154) “Hij heeft de mogelijkheid om iets voor de doden te betekenen. Hij daalt af in het rijk van de dood om dat tot zijn rijk te maken en het met zijn leven te vervullen.”

¹²⁵ Wentsel 1998, Hiermee wijst hij zowel het idee van alverzoening, dat van herstelkansen en dat van de conditionele onsterfelijkheid af als onverenigbaar met het karakter van Gods’ spreken.

¹²⁶ Wentsel 1998: 497

Berkhof

Toch blijf ik moeite hebben met het fysieke beschrijven van de hemel of de hel. Ik denk dat het spreken over hemel en hel eerder gaat over een zijsbepaling dan een plaats- of tijdsbepaling.

Van de Beek

Hier kan ik in grote lijnen in meevoelen. *“Religieuze taal heeft haar eigen aard en men moet die niet verwarren met historische en fysieke beschrijvingen.”*¹²⁷

Berkhof

Waarom blijven we er dan toch over spreken?

Van de Beek

Mensen hebben mijns inziens geen moeite met het belijden dat zondaren gestraft worden, aangezien er veel leed op aarde is. Maar in het spreken over de hemel en de hel ervaren mensen eerder theologische problemen, aangezien God niet (zichtbaar) ingrijpt in de wereld. *“De onzegbaarheid van de nieuwe werkelijkheid in aardse voorstellingen vraagt om een meervoudigheid van beschrijvingen die met elkaar een indruk geven van wat de nieuwe schepping in heerlijkheid zal zijn.”*¹²⁸

Berkhof

Behoort de aandacht voor een eeuwige hellestraf wel tot de kern van het kerugma?¹²⁹

Wentsel:

Laten we hierin vooral blijven nazeggen wat de Gezondene van de Vader ons heeft geleerd. *“Dit tweevoudige einde is geen los aanhangsel van de geloofsleer, maar hangt samen met het doorgaand getuigenis van de Bijbel aangaande Satan, de zonde, Godsidentiteit, het verbond en de Christus.”*¹³⁰ Denk hierbij ook aan Jezus' gelijkenis van het zaad en het onkruid (Mt 13:24-30) en andere gelijkenissen die hierover spreken.¹³¹

Laten we vooral niet letten op wat mensen wel of niet voor mogelijk houden. *“De in statistieken uitgedrukte waarderingscijfers voor het geloof in hemel of hel mogen voor de christen en de kerk geen criterium zijn, omdat alleen de Schriften een normatief gezag hebben.”*¹³² Dat de eeuwige straf bestaat, wordt in het NT op allerlei beklemmende wijzen aangeduid.¹³³

Gespreksleider

Moeten we dan niet denken in de richting van *annihilatie*?

Van de Beek

“Nee, het idee van een annihilatio, is juist in de vroege kerk voor onmogelijk gehouden. Een volkomen tenietdoen van wat God begon, past niet bij het werk van de goede Schepper.”¹³⁴

Wentsel

In de leer van de annihilatie is voor degenen die zonder God geleefd hebben juist de wens-de-vader-der-gedachten *“Wat voor en verschrikking ligt er in deze doodsleer voorongelovigen? Zulk een er-niet-meer-zijn is juist een vervulling van hun wensen.”*¹³⁵

¹²⁷ Van de Beek 2008: 85

¹²⁸ Van de Beek 2008: 93 Hij wil zeggen dat we niet anders kunnen dan in aardse termen de verheerlijkte schepping te bezingen. We zijn namelijk aan de aarde gebonden. Het nieuwe bestaan wordt dan beschreven in aardse termen en het NT wijst op een vernieuwing van deze aarde en hemel.

¹²⁹ Berkhof 1973: 555

¹³⁰ Wentsel 1998: 486

¹³¹ Wentsel citeert de uitspraken van Jezus over *de vurige oven* met het *geween en tandengeknars*, maar ook over *rechtvaardigen die schijnen als de zon*. Verder komt de gelijkenis van de *wijze en dwaze maagden*, die van de *talenten*, *de rijke man* en *de arme Lazarus* alsook Paulus' spreken over de beloning van gehoorzamen en ongehoorzamen in 2 Th 1:3-10, Fil3: 18-21 en Gal 6:8-9.

¹³² Wentsel, 1987: 746.

¹³³ Wentsel wijst op het gebruik van het woord Gehenna als hellevuur, Mt 5:22; 10:28 zoals door Jezus, maar ook door Paulus en Johannes wordt gebezigd.

¹³⁴ Van de Beek 2008: 107

¹³⁵ Wentsel 1998: 495 Tevens wijst hij op de ernst waarmee Jezus en de apostelen over de komst van het Koninkrijk hebben gesproken. *“Een ontmythologisering, waarin het heilrijke en bestraffende komen van de Zoon tot geacomodeerde*

Van de Beek

Ook in het kader van een annihilatio voorzie ik grote moeite met het spreken over God. *“Zonder verrijzenis is God onrechtvaardig en niet trouw.”*¹³⁶ Juist het spreken over de opstanding der doden is een uiting van Gods rechtvaardigheid. Dit betekent voor de goddelozen een verschrikkelijke werkelijkheid. Echter, voor hen die Jezus als de Rechtvaardige erkend hebben, is het een dag van vreugde. Zoals Jezus als rechtvaardige stierf en opgewekt wordt, zullen ook alle rechtvaardigen opgewekt worden. *“Nu mogen goddelozen geloven dat zij leven zullen. Men hoeft niet de werken der gerechtigheid volbracht te hebben. Het is voldoende te geloven in Gods trouw Die Jezus heeft opgewekt uit de doden.”*¹³⁷

Wentsel

Is het spreken over een paradijs niet voornamelijk door de vertalingen van de Schrift binnengedrongen in de kerk (Paradijs is afkomstig van LXX, paradeisos en Vulgaat: paradisus)? Dienen we niet veelmeer te spreken over hemel en hel, aangezien deze woorden meer voorkomen in de Schrift?¹³⁸

Van de Beek

Hier wil ik aan toevoegen dat de vroege kerk met meer voorkeur spreekt over ‘paradijs en vuur’ dan over ‘hemel en hel’. Het spreken over vuur heeft de koppeling met reiniging.

Berkhof

Spreekt de Schrift niet vooral over het vuur en de verschrikking voor de bewuste *tegenstanders* – zij die de gangen van Gods verkiezing en liefde weerstaan?¹³⁹

Van de Beek

Verschil zal er zeker zijn. Vooral Irenaeus werkt dit duidelijk uit. *“Ook zij die gered worden, zijn niet allemaal even trouw geweest. Daarom zijn er ook verschillende niveaus van zaligheid: de hemel, het paradijs en de stad.”*¹⁴⁰

Wentsel

Laten we leven met deze hoop in ons hart dat we in Christus volkomen zaligheid ontvangen. Het gaat er niet om hoevél we ontvangen, maar dát we ontvangen: *Hopen is niet een flauw vermoeden, maar een gespannen verwachting “De parousie zet niet alleen de hoop en de beloften in werking, maar mobiliseert de bruidsgemeente ook om zich te heiligen voor de toekomstende Bruidegom”*¹⁴¹

voorstellingen of projecties van tijdgenoten wordt verlaagd, dienst als giftige methode aan de kaak gesteld worden, geïnspireerd door Satan...” (a.w. 497)

¹³⁶ Van de Beek 2008, 107. Hij beacht de nodige reserve in het speculeren over de hemel en de hel. Veelzeggend geeft hij even verder aan dat *‘we genoeg hebben aan de sobere beelden die de Schrift ons aanreikt’*

¹³⁷ Van de Beek 2008: 43 Hij doelt hier op de plaatvervangende gerechtigheid van Christus, waardoor goddelozen vrijgesproken worden, zelfs van het eeuwige oordeel van de dood. Even verder (44) merkt hij daarom op: *“vergeving der zonden, wederopstanding des vleses en een eeuwig leven” horen intrinsiek bij elkaar. Het is niet een rijtje losstaande geschenken van God. Zij horen samen in de ene eschatologische daad van God van wie wij belijden dat Hij getrouw en rechtvaardig is.”*

¹³⁸ Wentsel, 3a, p. 617

¹³⁹ Berkhof spreekt hierover in paragraaf 57 over *de mensen, de mensheid en de toekomst*. Hij geeft aan dat het gerich voor de onbewusten het grootste deel van de mensheid inhoudt. Daarbij stelt hij de vraag in hoeverre het hun schuld en hun lot is en zegt dan: *En voor al deze zo verschillende mensen en mensensoorten zal het gericht betekenen dat ze geoordeeld worden naar het licht datze ontvangen hadden* (Berkhof 1973: 552)

¹⁴⁰ VdB citeert hier (2008: 98) uit de *Adversus haereses V,36, 1v* en merkt opdat er evengoed rangen en standen bij de onrechtvaardigen kunnen worden aangewezen.

¹⁴¹ Wentsel 1998, 421

3.6 Samenvatting en conclusies

In bovenstaande paragrafen heb ik de kern van het belijden van de genoemde theologen proberen te vatten. Voordat ik mijn conclusies trek in het volgende hoofdstuk, wil ik enkele zaken die met opgevallen zijn, kort benoemen.

Allereerst merk ik bij deze theologen grote moeite met het idee van de onsterfelijke ziel. Zij wijzen unaniem op de moeilijkheden met dit belijden, maar komen nauwelijks toe aan het formuleren van een nieuwe belijdenis. Berkhof blijft spreken over de onverbreekelijke relatie tussen God en mens; Wentsel wijst op de verbondstrouw en de macht van God die nieuwe existenties tot leven kan brengen. Van de Beek blijft benadrukken dat *wat de relatie tussen geest en lichaam ook is*, ze bijeen horen.

Vervolgens merk ik op dat een dogmatiek een bouwwerk is dat meerdere dimensies kent die niet zomaar uit elkaar getrokken kunnen worden. Tegelijk is het een bouwwerk dat vanuit één fundament of leidende gedachte is opgebouwd. Voor Van de Beek is dit het rechtspreken van God, voor Wentsel is dit het verbondsmatige spreken, terwijl Berkhof zo open mogelijk blijft formuleren dat vele mogelijkheden open blijven staan. Het verbondsmatig spreken rond de Schrift is inmiddels op z'n retour, wat mogelijk te maken heeft met het toegenomen grensverkeer tussen evangelicalen en gereformeerden (en zelfs rooms-katholieken).

Een ander aspect dat de bespreking beïnvloedt, is de context waarin geschreven wordt. De herontdekking van de Vroege Kerk biedt een keur aan nieuwe inzichten – het leidt tot een herwaardering van de geschiedenis van de theologie. De herontdekking van de blijvende verkiezing van de joden is niet het enige dat in deze laatste tijden ontdekt is. Ik verwacht dat met de toenemende verwachting van de Wederkomst van Christus ook de verwachting van de opstanding van alle doden weer meer aandacht zal krijgen. Van de Beek neemt in dit verband ook stappen in die richting, wat hij hiervoor ook gedaan heeft in het spreken over Israel.

Eerder al heb ik erop gewezen dat de context van wetenschap en theologiebeoefening aan verandering onderhevig is. Met name bij Berkhof proef ik het zoeken naar het nieuwe belijden van de kerk in een klimaat dat zeer kritisch tegenover de theologie staat. Van de Beek staat inmiddels in een wereld waarbinnen de grenzen van ons kunnen en kennen weer meer beseft worden en aan de ervaring (ook van de bovennatuurlijke wereld) een plaats in de wetenschap toegestaan wordt.

Hoofdstuk 4 Samenvatting en conclusies

4.1 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Na de exegetische verkenningen uit het tweede en de uitgebreide bespreking van de genoemde theologen in het derde hoofdstuk, wordt het nu tijd om de balans op te maken. Het is van belang de hoofdvraag daarom op nieuw te lezen.

Hoe wordt het Bijbels spreken over lichaam en ziel in het eschaton verwerkt in de geloofsleer van Berkhof, Wentsel en Van de Beek?

Aan de hand van de bespreking van de deelvragen zal ik deze hoofdvraag beantwoorden.

Deelvaag 1 “Hoe spreekt de Schrift over lichaam en ziel en de verwachting van de gelovige in en over de dood heen?”

Allereerst spreekt de Schrift op vele plaatsen over een oorzakelijk verband tussen zonde en dood. De lijn van zonde en straf wordt door psalmdichters, profeten en apostelen, maar ook door de Heiland Zelf benadrukt. De dood is via Adam doorgegaan tot alle mensen en wordt pas definitief overwonnen bij de wederkomst van Christus. De eerste overwinning van Jezus bij diens opstanding is daarvan het bewijs en dit wijst veelbelovend uit naar de totale overwinning, als de dood en de hel worden geworpen in de poel van het vuur, dat is de tweede dood.

Vervolgens is de verwachting van de gelovigen vanaf Abel tot Johannes gericht op de opstanding uit de doden. Dit beheerst zowel de geschriften in de Tenach, alsook de prediking van Jezus en de apostelen. De mens, geschapen uit het stof van de aarde, keert terug *tot stof*. Het is Gods belofte dat bij de herschepping aller dingen deze doden uit het stof van de aarde worden teruggeroepen. Deze opstanding is meer dan een herleving als bij Lazarus. Het betekent een totale verheerlijking waar de schepping met reikhalzend verlangen naar uitkijkt. Deze verheerlijking betekent een nieuwe existentie op de nieuwe aarde, waarbij ook de hemel vernieuwd wordt. Een tipje van de sluier is opgelicht bij de opstanding van Jezus Christus uit de doden en bij Zijn verschijningen aan zijn volgelingen op diverse tijden en plaatsen.

Terwijl de doden voor ons onbereikbaar zijn, blijken ze voor God te leven – voor Hem zijn ze niet onbereikbaar. Met Christus Jezus zijn de gelovigen al in hun leven met Hem in de doop begraven in zijn dood en opgewekt tot een nieuw leven en burgers van de hemel. Dat Jezus aan de rechterhand van God staat, betekent dat Hij instaat voor de toekomstige opwekking van de doden. Dit mag de hoop van Gods kinderen zijn: nu nog is alles aan de vergankelijkheid onderworpen, maar als Hij komt, zal de onvergankelijkheid (1 Kor 15) aan het licht gebracht worden. Deze opvatting staat mijlenver af van de Griekse filosofie en mythologie, laat staan van een vertrouwen in reïncarnatie of het bereiken van een staat van Nirwana of vergoddelijking. Dit belijden van de kerk is uniek in de wereld en is ons gegeven in de openbaring van God in Zijn Woord.

Over de bestemming van de mens in het eschaton is lange tijd de constructie van de ‘onsterfelijke ziel’ gebruikt. Hoewel deze dient tot een beter verstaan van de continuïteit tussen leven en herleven, is dit een onbijbelse voorstelling. Wanneer in de Schrift gesproken wordt over de ziel, wordt regelmatig de samenhang met de levensadem en de geest benadrukt. In het spreken over de ziel duidt de schrift op het centrum van de mens – zo wordt de ziel van de mens *uitgestort* voor de Heere in een klacht of een jubel. Bij het sterven van de mens wordt meestentijds gesproken over de geest die in de handen van God wordt opgedragen, waarmee feitelijk de levensadem aan God wordt teruggegeven. Dit spreken van de schrift mag ons christenleven wel meer stempelen: elke ademzucht is ons van God gegeven! Dat we deze geest teruggeven aan Hem, duidt in de schrift niet op de onsterfelijkheid van de ziel,

maar wel op het vertrouwen dat God het stoffelijke lichaam zal opwekken in een verheerlijkte existentie.

Wanneer de christelijke kerk het idee van de onsterfelijke ziel loslaat, kan met meer eenstemmigheid de voorstellingen over een louteringsvuur, over reïncarnatie, over contact met doden en het aanroepen van gestorven heiligen als on-Bijbels worden afgewezen.

De hoop van christenen is gericht op de wederkomst en het toekomstige oordeel. Dan spreekt de Rechter hen vrij in een publieke rechtszaak, terwijl de zondaars worden veroordeeld. Deze belijdenis ligt aan de basis van een ernstige oproep tot een heilig en vruchtbaar leven. Vele brieven leggen een direct verband tussen standvastigheid, geloof, inzet en lijden voor de zaak van Gods Koninkrijk enerzijds en de beloning van het eeuwige leven anderzijds. De rechtvaardigheid van Christus vóór ons, vraagt ook om het werk van de Heilige Geest in ons. Voor de rechtvaardigen is het eeuwige leven mogelijk geworden, niet door de werken der wet, maar door de vernieuwing van de Heilige Geest. De gelijkenis van de vijf wijze en dwaze meisjes wijst op waakzaamheid om niet te verslapen.

Deelvraag 2 “Op welke wijze verwerken de theologen Berkhof, Wentsel en Van de Beek de Bijbeltheologische gegevens in hun eschatologie?”

Deze vraag is wel erg breed gesteld. Wanneer het gaat op de manier van schriftverwerking, kunnen we kort zijn. Ze gebruiken veelal dezelfde Bijbelteksten, maar interpreteren die verschillend! Daarom zal ik iets uitgebreider ingaan op deze deelvraag. Al eerder heb ik opgemerkt dat dit onderzoek zowel de leer van de Schrift, de zondeleer en de mensleer als de leer van de laatste dingen betreft. Het blijkt daarnaast voor alle theologen moeilijk om genomen standpunten uit het verleden zonder meer te veranderen, aan te passen of opzij te zetten. Het een gaat vaak ten koste van het ander.

Allereerst blijkt hun visie op de Schrift van groot belang. Met name Wentsel en Van de Beek beschouwen de Schrift als Gods spreken tegenover het spreken van de seculiere wetenschap. Als Berkhof hier enigszins afstand van neemt, blijkt het vervolgens lastig te zijn het spreken over mensleer en zondeleer uit de Schrift te herkennen.

Om het spreken van de Schrift te verstaan, brengen Wentsel en Van de Beek onderscheid in Bijbelteksten aan om hun betoog te harmoniseren met de Schrift. Zo brengt eerstgenoemde onderscheid aan tussen teksten met een lage, dan wel hoge verwachting, terwijl een criterium ontbreekt waaraan dit getoetst kan worden. En laatstgenoemde spreekt van een toenemende verwachting in het Oude Testament, waarbij steeds meer oog zou komen voor de geestelijke dimensie van Gods eschaton. Beide theologen kiezen hiermee voor een constructie om aan te geven dat het spreken over het lot van de doden ook in de Schrift steeds duidelijker wordt.

De antropologie zoals die uit de Schrift tot ons komt, blijkt uiterst actueel te zijn. Het spreken over een *onsterfelijke ziel* blijkt niet in de Schrift voor te komen. Het is moeilijk om terug te lezen zonder de bril van het platonisch dualisme. Mijns inziens slaagt Van de Beek er nog het beste in, door de Bijbelse lijn van de wederkomst met opstanding en oordeel vast te houden.

Dat Berkhof een streep zet door de klassieke zonde- en verzoeningsleer, leidt bij hem ertoe om ook de dood als straf af te wijzen. Hiermee komt zijn scheppingsleer in het gedrang: hoe spreken we dan van een goede schepping wanneer de dood ons verdriet geeft? Ik denk dat Berkhof zich in zijn tijd teveel heeft laten meeslepen met het gevoel van de toenmalige Bijbelkritiek. Dit betreft bij hem ook zijn openlijke twijfel aan de eeuwige straf. Van de Beek en Wentsel hebben sterke argumenten wanneer ze wijzen op de gevolgen hiervan. Die betreffen zowel het spreken over God, de betrouwbaarheid van de Schrift en de noodzaak van redding door Christus Jezus.

Alle theologen spreken over de continuïteit tussen dood en opstanding. Van de Beek beschrijft de oorzaak van dit spreken nog het beste: het idee van de onsterfelijke ziel lijkt beter te *verklaren* dat er continuïteit is, maar hij wijst erop dat dit onvoldoende basis vormt voor de lichamelijke opstanding. Hij voegt als kritiek toe dat hiermee het geloof verwatert tot een algemeen *onsterfelijkheidsgeloof*, waar niemand bij gebaat is. Zijn benadrukken van de lijfelijke en zichtbaarheid van Gods aarde geeft zijn spreken een duidelijke richting. Deze richting ontbreekt bij Berkhof; zijn enige conclusie is dat we nooit zullen *vallen uit de hand van de trouwe Verbondsgod*. Wentsel blijft stevast grond vinden in de Schrift voor een continuïteit tussen leven en herleven. Deze grond is voor hem het spreken over Gods verbond met mensen, die onverbrekkelijk is.

Als ten slotte het lot van de onrechtvaardigen besproken wordt (zoals ooit Jezus de gelijkenis van de rijke man hiervoor gebruikte), blijkt opnieuw de acceptatie van de Schrift als Gods openbaring van doorslaggevend belang. Zoals Berkhof kanttekeningen plaatst bij de scheppingsleer, doet hij dat ook bij het spreken over de eeuwige straf. Maar door te hopen dat deze niet eeuwig is, wordt o.m. Jezus' spreken over de tweërlei bestemming van de mens ontkracht. Hier blijkt het uitgangspunt van Van de Beek sterk door het recht van God centraal te stellen. Wentsel benadrukt in alle toonaarden dat bijv. de leer van de annihilatie juist zou bewerken wat de ongelovigen wensen: aan Gods oordeel ontkomen.

Als laatste wijs ik op het doel dat genoemde theologen hebben gehad met hun werk. Berkhof merkt op in zijn prolegomena dat hij slecht verantwoording wil doen van zijn geloof en hoopt dat het tot zegen is. Hij heeft nooit kunnen voorzien in hoeveel drukken dit werk zich zou voortzetten. Wentsel zegt heel bescheiden in zijn laatste deel dat hij slechts op de schouders van andere gestaan heeft om uit te zien; hij brengt alle dank voor het werk aan God, die hem per slot van rekening de gaven ervoor gegeven heeft. Dit is geheel in lijn met de gewetensvolle manier van spreken in het omgaan met de Schrift en het respectvol beantwoorden van de vele vragen die hij niet uit de weg gaat. Van de Beek draagt zijn werk op aan collega's in Budapest, die in een bewogen tijd hun werk verrichten. Daarbij is ook zijn werk gedragen door het werk dan andere collega's verricht hebben.

Deelvraag 3 “Hoe kan de verwachting van de kerk als basis dienen voor een persoonlijk uitzien naar het eschaton?”

Laat de verwachting van de wederkomst van Christus Jezus onze gedachten vullen! Volgens Paulus zucht de schepping en verlangt zij naar het openbaar worden van de kinderen Gods. Laten wij dit zuchten van de wereld herkennen in de rampen die onze planeet treffen en uitzien naar de laatste dag van de wereld.

Laat de verwachting van de opstanding ons christenleven stempelen. De opstanding van de rechtvaardigen en de belofte van *in zijn rust in te gaan* vragen om een heilig leven dat gestempeld wordt door standvastigheid en volharding. “Want u hebt volharding nodig, opdat u, na het volbrengen van de wil van God, de vervulling van de belofte zult verkrijgen” (Hb 10:36) en “Daarom, mijn geliefde broeders, wees standvastig, onwankelbaar, altijd overvloedig in het werk van de Heere, in de wetenschap dat uw inspanning niet tevergeefs is in de Heere” (1 Kor 15:58)

Laat de terugkeer van Christus ons gebed vormen. Met het Apostolicum belijden we Hem *ten derde dage wederom opgestaan van de doden, opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand Gods, vanwaar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden*. Laten we bidden om de vervulling van deze beloften. Dit gebed laat ons tevens beseffen welke unieke positie Christus voor ons ingenomen heeft. Hij representeert ons in de hemel voor het aangezicht van God, hetzij wij leven, hetzij wij gestorven zijn. In het zitten in de hemel doet Hij zijn werk van voorbidding tot Hij komt.

Laat het laatste drietal artikelen van het Apostolicum in de prediking terugkomen: *ik geloof de vergeving der zonde, de wederopstanding van het vlees en een eeuwig leven*. Deze artikelen geven gegronde hoop voor de toekomst. Ze staan in schril contrast met het *vermoeden dat er-meer-moet-zijn*, met het idee van *reïncarnatie* of het bereiken van het *niets* of juist het *Al*. God belooft een nieuwe hemel en aarde, waarvan de beelden ons te boven gaan. De opstanding is de hoop van de apostelen. Dit zal vanonder het stof vandaan gehaald moeten worden om ook onze hoop te worden. Dat Christus woord houdt, is zeker. Laten we dan benadrukken.

Laat elk spreken over God een belijdenis van ons geloof zijn. Daarom nog enkele opmerkingen die ons spreken over God dienen te stempelen.

A* Wanneer we *belijdenis* doen van ons geloof *met de kerk van alle tijden en plaatsen*, leggen we ook verantwoording af voor de verkeerde voorstellingen die wij met het geheel van de kerk gemaakt hebben en zullen maken. Dit mag ons behoeden voor een aanmatigende en zelfvoldane toon.

B* Wanneer we *belijdenis* doen van ons geloof, kunnen we niet zonder de *gelovigen van alle tijden en plaatsen*, want de grootheid van God kan slechts *samen met alle heiligen* begrepen worden om “*ten volle te kunnen begrijpen wat de breedte en lengte en diepte en hoogte is*” en de “*liefde van Christus te kennen, die de kennis te boven gaat*.” (Ef 3:18)

C* Wanneer we *belijdenis* doen van ons geloof, prijzen we daarmee God en hebben de redding van onze naaste op het oog. Spreken over de opstanding is dan ook getuigenis afleggen in missionair opzicht. Onze verdediging is tevens onze aanval: het Woord van God laten spreken in de wereld tot redding van mensen.

4.2 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Diverse thema's zijn aan de orde gekomen in deze bespreking. Maar door de beperkingen die de onderzoeksvraag zich stelt, zijn diverse terreinen blijven liggen.

1. Welke pastorale vragen liggen ten grondslag aan het vasthouden aan de onsterfelijke ziel? In hoeverre beangstigt de dood mensen in onze tijd? Deze vragen rond de dood en doodsbewering zou zowel bij jongeren als ouderen onderzocht kunnen worden.
2. De relatie tussen de Griekse filosofie en mythologie blijkt te botsen met die christelijke leer. In hoeverre vertoont de LXX sporen van dit Griekse denken?
3. In hoeverre zijn de belijdenissen in de vroege kerk gestempeld door filosofische formuleringen en argumenteringen? De argumentatieleer van Aristoteles kan zich in de 21^e eeuw nog steeds in belangstelling verheugen. Kunnen we daar opnieuw gebruik van maken bij het verdedigen en verantwoorden van ons geloof? Of raken we dan opnieuw terecht in formuleringen die niet stroken met Bijbelse voorstellingen?
4. Waar komt de nadruk op de verschrikkingen van de hel in de Qur'an vandaan? Zijn hierin sporen te ontdekken van geschriften van joden en christenen uit de 4^e tot de 7^e eeuw?
5. Het taboe rond de dood is op z'n retour. Zeker is dat de ontkerstening van Europa hier mee te maken heeft. Een cultus rond de dood lijkt in zwang; getuige de films, games en websites en de toenemende belangstelling voor Halloween. Jongeren wapenen is nodig – maar hoe?

Bijlage I Literatuurlijst

Akker, Nico van den en Nissen, Peter *Wegen en dwarswegen – tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen* Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1999

Apocriefe boeken - Volledige herdruk volgens de uitgave van Jacob en Pieter Keur. Kampen: J.H. Kok, 1958

Balke, dr W. (red) *'Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk'* Kampen: Kok, 2008

Beek, dr. A van de *'God doet recht – eschatologie als christologie'* Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008

Berkhof, dr. H. *Christelijk Geloof* Nijkerk: Uitg. G.F. Callenbach N.V, 1973

Elwell (ed.) *Evangelical Dictionary of Theology* Grand Rapids: Baker Books, 1984

Gemen, Willem A. (red.) *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* Grand Rapids: Zondervan, 1997

Genderen, Prof. Dr. J. van *De bijbel en de toekomst* Heerenveen: Uitgeverij Jongbloed, 2002

Grosheide, F.W. (e.a. red.) *Christelijke Encyclopedie*, Kampen: Kok, 1975

Grudem, W. *Systematic Theology* Grand Rapids: Zondervan, 1994

Harink, dr. G. e.a. (red.) *Christelijke Encyclopedie*, Kampen: Kok, 2005

Henry, Matthew, *Commentary on the whole bible – complete and unabridged* Hendrickson Publishers, 1991, 16^e druk 2006

Hoek, dr J. *De dood hoort er niet bij* Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting, 1983

Leeuw, Prof. dr. G. van der *Onsterfelijkheid of opstanding* Assen: Van Gorcum, 1947

Mak, Aart *Met stomheid geslagen? -nieuwe taal en gebruiken bij uitvaarten* Zoetermeer: Boekencentrum, 2006

Moltmann, Jürgen *In het einde ligt het begin* Zoetermeer: Boekencentrum, 2006

Nullens, Patrick (red.) *Dicht bij de bijbel* Heverlee: CPC, 1997

Oeveren, dr. B. van (red. e.a.) *Tekst voor Tekst.* 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1987

Orr, James (ed.) *International Standard Bible Encyclopedia* Eerdmans Publishing, 1915

Poort, ds. J.J. *"Uitkomsten tegen de dood"* (cd) 1993

Smelik, prof. dr. K *De dood en de bijbel* Naarden: NBG, 2003

Thayer, Joseph H. *Greek-English Lexicon of the New Testament* Massachusetts,: Hendrickson Publishers, Inc. , 2003⁶ reprint of the fourth edition uitg. Clark, 1896.

Wentzel, Dr. B *God en mens verzoend – Godsleer, mensleer, zondeleer* (Dogmatiek deel 3a), Kampen : Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1987

Wentzel, Dr. B *De Heilige Geest, de Kerk en de laatste dingen – de genademiddelen, het gemenebest en het eschaton* (Dogmatiek deel 4c), Kampen : Uitgeverij Kok, 1998

Wolff, Hans Walter *Anthropologie des Alten Testaments – mit zwei Anhängen neu herausgegeben von Bernd Janowski* Gütersloh : Gütersloh Verlagshaus, 2010

Wright, N.T. *The Resurrection of the Son of God* Minneapolis: Fortress Press, 2003

Wright, N.T. *Heaven is Not Our Home*, webtekst op <http://www.christianitytoday.com/ct/2008/april/13.36.html>